

Zeitschrift: Igl Ischi : organ della Romania (Societat de Students Romontschs)
Herausgeber: Romania (Societat de Students Romontschs)
Band: 21 (1928)

Artikel: Historia della schurnalistica sursilvana 1836-1928
Autor: Gadola, Guglielm
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-882080>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. [Mehr erfahren](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. [En savoir plus](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. [Find out more](#)

Download PDF: 15.02.2026

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Historia
della
schurnalistica sursilvana
1836—1928

da
Guglielm Gadola
cand. fil.

«La stampa ei ina pussonza,
che carschenta da di en di
sia forza e sia influenza.
La journalistica ei perquei
de grond' impurtonza»

Prof. Pl. Condrau:
Gas. Rom. Nr. 1, 1857.

Dedicau

a

Rev. P. Baseli Berther O. S. B.

*fundatur e bibliotecar della biblioteca
romontscha ella ven. claustra de **Mustér.***

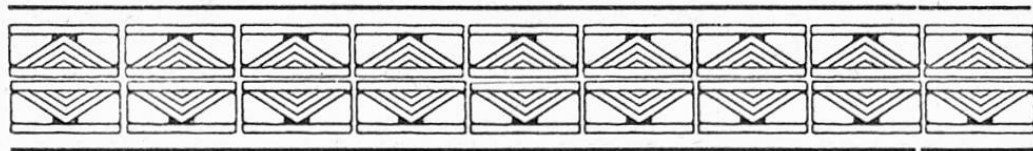
Dapi ch' ils umens d'anno 60 e 70 han giu mussau a pign e grond la bellezia e la valeta de nossa cultura romontscha, sco era nossa celebra preteritad litterarica, ha il suleagl d'entusiasmus giuvenil sgargliau la glatscha en nossa «freida Surselva». In legreivel moviment spirtal e cultural ei sefatgs valer e purtau tschiendubel fretg.

Oravontut egl emprem sanctuari sper il Rein! En claustra a Mustér vesein nus els anno 80 il giuven frater Baseli Berther ad encurend e rimnond las davosas restonzas della biblioteca veglia romontscha; las davosas reliquias dil pli «grond archiv romontsch», liberadas dallas flommas de 1799. Cun premura e perseveronza benedictina continue-scha P. Baseli sia lavur d'aviul, ed oz sa el cun satisfacziun e cuntentientscha mirar anavos sin ina grond' ovra scientifica e patriotica de quater decennis. — La claustra de Mustér posseda entras sia lavur ina dellas pli grondas bibliotecas romontschas ch' existan, pertinent la litteratura sursilvana, la pli completa de tuttas.

Sco pintga enzenna d'engraziament per sia grondiusa lavur bibliotecara de 40 onns, essan nus ventireivels de saver dedicar ad el questa pintga lavuretta, per siu 70 avel onn de naschientscha.

Ad multos annos!

Igl autur.

Introducziun.

Igl interessant factum, che nus Sursilvans possedein gasettas gia dapi 1836, ha pliras gadas tentau e provocau nus de scriver in di: L'histo-
ria della schurnalistica sursilvana. Igl ei quei veramein in toc intressanta historia de nossa cara patria romontscha. Essend ussa en possess de bia pli bia material historic, che sgr. Candreia, bibliotecar cantonal p. m., il qual ha giu scret avon 30 onns ina lavur pli pintga sur nossas gasettas en lungatg tudestg,*) essan nus seresolvi de far in pli liung viadi tras la gronda biblioteca della schurnalistica della Part sura e surdar lu il resultat de nossa lavur ad ina ludeivla publicitad romontscha.

*) Remarca della redacziun. La lavur menzionada cumpeggia 52 paginas ed ei comparida sco separat dil cudisch «Die Schweizer Presse» sut il tetel: Die romanische & italienische Journalistik in Graubünden, bearbeitet von J. Candreia, Kantonsbibliothekar in Chur, Bern 1896. Ina bura lavur che ha aunc oz sia valeta. J. Candreia ha ultra de quei gronds merets per la biala collecziun romontscha ella Biblioteca cantonala a Cuera.

Questa lavur sebasescha sin bunas fontaunas historicas. Per far la historia pli interessanta, havein nus buca nudau si mo factums e cefras, sunder era schau passar revista gasettas e persunas en lur bunas e mendras qualitäts e passius. Bia emprovas e citaziuns vegnan a dar in viv maletg dil curriu e passau els davos 100 onns.

Visitein nus ina gada la biblioteca romontscha ella venerabla claustra de Mustér, la quala rev. P. Baseli Berther ha fundau e rimnau duront buca meins che 40 onns, e nua ch'el lavura aunc oz cun tut tschaffen e premura giuvenila, sche croda a nus en égl igl extraordinari grond spazi che la schurnalistica romontscha-sursilvana occupescha en sia gronda biblioteca. Quei ei buca de sesmarvegliar, sche nus udin dal bibliotecar, che naven da 1836 entochen oz seigien buca meins che 15 gasettas politicas comparidas en lungatg sursilvan. Pertenent la schurnalistica, stat pia il pievelet sursilvan anavos a buc in pievel e naziun.

La schurnalistica en format e cuntegn, sco ella semanifestescha oz, ei in product della revoluziun franzosa. En Svizzeria eis ella sesviluppada ed ha fatg grondius progress dapi il mument, che la constituziun helvetica ha sligiau si tutta censura. Da quei termin creschan las gasettas, sco tons bulius ord la tiara, ed ein en cuort daventadas per scadina casada ina necessitad, sco il paun de minga di.

Aunc in auter factor ha gidau tier il svilup de quella litteratura quotidiana. Quei ei il grond progress, che la posta, traffic e commerci han fatg, cull' entschatta dil 19avel tschentaner. Ord quei motiv capin nus era, che las pli veglias gasettas svizzeras comparan leu, nua che las biaras vias vegnan ensemen, e nua che nus observein all' entschatta dil tschentaner vargau il pli grond traffic, sco per ex. a Cuera, a S. Gagl, a Turitg etc.

Cuera, la capitala grischuna, era in liug tut aparti adattau per l'ediziun de gasettas, sche nus patertgein vid il grond traffic, che nossa capitala veva all' entschatta dil 19avel tschentaner. Cuera era in centrum, steva gie quei marcau tras vias ladas e stretgas sendas en connecziun cull' Italia, cull' Austria e cun nos confederali svizzers. Ussa capin nus era il honorific factum historic, che nies cantun dumbrava gia 8 gasettas, ferton che 11 cantuns svizzers possedevan aunc *negina* gasetta. Aunc pli intressants ei il factum, che nies cantun Grischun ha schon avon 1850 gasettas en 3—4 lungatgs. Il Grischun porscha aschia in viv maletg d' ina Svizzeria en miniatura!

L' honor d' haver giu l' emprema gasetta el Grischun havein aber buca nus Romontschs della Sur-selva, mobein nos frars d' Engiadina. Els han era giu ditg avon che nus ina stampa e perquei eis ei buca de sesmarvegliar, ch' els han era ughegiu 100 onns avon che nus de stampar ina gasetta. Dalla esistenza d' ina tala raquenta a nus ina no-

tizia en numer 4 dil «Republicano» (1843). Leu legin nus: «Ins ais gnü protramiss üna gazetta romanscha chi ais stampada fingia avant 143 anns. Quella ais titulada «gazetta ordinaria da Scuol» stampa da Ludovico Gadina. A nos savair non aisa da quel taimps nianc in Coira gnü stampà gazet-
tas; et usche füssen nus Engiadinais ils prüms chi han stampa gazettas in noss cantun.» Aschia havessen ils Engiadines schon giu anno 1700 ina gasetta romontscha. Tgei quella gasetta ha purtau e con ditg ell' ei comparida, ei buc enconuschent. Nus savein mirar atras tgei catalog dellas bibliotecas romontschas che nus lein, sch' anflein nus quella negliu registrada. Pia svanida dal taliter! Denton pusseivel eis ei aunc adina d' anflar in di ina buccada, ch' ei da sias uras buca vegnida duvrada de zugliar en caschiel e carn piertg!? Forse ei quella gasetta morta schon suenter cuorta veta dalla nau-scha malsogna dil trer anavos? Sch' ella fuss comparida pli liung temps, havess ins segir aunc anflau enzatgei.

Dapi che quella «gasetta ordinaria» ha calau de sgular per l' Engiadina entuorn, ha ei dau ina lunghezia pausa de 130 e varga onns, entochen ch' ina outra gasetta romontscha ha puspei entschiet a comparer; quella ga dalla Surselva siaden.

Mo avon che quella compari, ha ei dau in temps (1750—1836), nua ch' ils schinumnai «Fegls sgulonts» (Flugblätter) e brochurettas comparevan bien e savens. Quels havevan il bia cuntegn offi-

cial e politic! Buca d'emblidar ein era las bunas canzuns politicas, che vegnevan cantadas da vitg tier vitg e che vevan segir pli bia effect, che bia artechels ellas gasettas ded oz. Quei fuss aber aunc tut stau caussas, che havessen seschau far e propagar senza gasettas. Nus astgein perquei mai schar ord égl il punct principal, muort il qual las gasettas ein daventadas ina necessitad nunpareglionta, numnadamein *il svilup e la propagaziun dellas partidas politicas*, ch'entscheivan gest da quei temps pli e pli a sedifferenziar, era tier nus.

Ord quei motiv compara 1836 l'emprema gasetta romontscha sursilvana, sut il num:

I. Il Grischun Romonsch.

Igl emprem numer dil Grischun Romonsch compara igl emprem de mars 1836; mintgamai il mardis, ina ga ad jamna ord la stamparia de S. Benedict a Cuera, per il prezi annual de fl. (= flurins) 2.30. Naven dal matg 1839 cuosta el mo fl. 1.30. Format: grond quartal. Numer 27 e 28 de 1837 comparan aunc ord l'officina de S. Benedict, mo numer 27 ei bia pli pigns en format, ch'ils numers antecedents. En numer 28, 1837 pag. 112 legin nus la remarca: «Sch' il Grischun Romonsch la davosa gada ei comparius en in memia zun pintg format, sche ei quei sulettamein stau in sbaigl dils stampadurs. Da cheu denvi vegn el vignir stampaus tier Grubenmann e zvar en in pli grond

format e pressapauc cun la mademina masira de contegn sco vidavon.»

Nr. 29 compara lu buca tier Grubenmann, mo ord la «Stamparia dils artavels de A. T. Otto». Naven da nr. 44, 1837 declara la spediziun, ch' il «Bot della Cadi» astgi dumandar mo 40 krizers porto annual. Suenter nr. 10, 1839, mo 20 krizers per onn. En in «Extrafegl» dian ils frars Braun, possessurs della stamparia S. Benedict, ch' els seigien bugen pinai de purtar annualmein in' unfrenda per sustener quella interpresa, la quala hagi per ideal igl interess dil publicum romontsch e l' educaziun de quel. Naven da nr. 27, 1838, ils 4 de settember vegn il Gr. Rom. puspei stampaus ella stamparia de S. Benedict. Egl emprem nr. 1837, ils 7 de mars paradescha igl uoppen grischun amiez in matg d' arbagias. Naven da nr. 2 paradescha aber el liug digl uoppen, mintgamai in motto che va aprau cun mintga capo-artechel de scadin numer. Per ex.: «Tempora mutantur et nos mutamur in illis. Veritatem sequi, bene velle ac facere, nil extimescere. Tier tutt quescher ei la honur dil sclav» etc. Mintga numer: 4 paginas. Il Grischun Romonsch ha negin feuilleton, ed annunzias mo mintga quater tempras ina gada. Alla fin dil davos fegl de mintga numer ei indicau il: Prezi dil garnezi a Lindau. La redacziun ei buca numnada.

Ils fundaturs dil Grischun Rom. ein ils *Latours* stai: landrechter *P. A. de Latour* e landrechter *Al. de Latour* de Breil, da gliez temps umens de gronda

peisa ella politica grischuna. Sco redacturs funczionavan landrechter *Luis Vieli*, e forse era in temps il directer de posta *G. Caduff*. Il davos declara zuar en nr. 51 ils 14 de fevrer 1837.: «Per ruaus da tgi, che senza basegns s' inquietescha, fa il sut-tascret de saver, ch' el hagi ne art ne part vid la redacziun dil Grischun romonsch. G. Caduff.» Adumbatten encurin nus egl emprem numer dil Gr. Rom. suenter in program. Il stampadur, che sque-tscha el medem temps era la «Bündner Zeitung» declara semplamein cun in pèr plaids, ch' el detti ora sin giavisch e cussegl d' entgins amitgs romontschs ina gasetta romontscha per ils conburghais, che sappien buca tudestg, per saver cheutras vegnir encunter a quels. Il lungatg della gasetta vegni ad esser quel della «Part sura». La fin finala declara el aunc en quei emprem numer, ch' el accepti era artechels en tuts dialects romontschs *per saver gidar tuts*, denton il lungatg predominant vegni ad esser il romontsch della Part sura. Quels plaids laian percorscher, ch' il stampadur, in um de fatschentas, levi cheutras gudignar bia abbonents. Denton san ins dumbrar silla detta ils artechels, ch' ein screts en auters dialects, e buca en nies lungatg sursilvan.

La tendenza dil Gr. Rom. ei gia dall' entschatta enneu liberala, secapescha, mo *moderau-liberala* e lunsch naven dalla expressiva colur liberala dellas gasettas de quella partida ded oz. Gie

ins sa numnar sia tendenza pli precis cun dir, che quella seigi stada ina gasetta liberal-catolica.

Cumpatg che plirs augsegners havevan enderschiu gia avon ch' il Gr. Rom. compari, tgei tendenza che quel vegni ad haver. E quels tals han lu era fatg propaganda leu suenter. Sin quei e cunzun sin in augsegner, in um da gliez temps lunsch entuorn enconoschius e bein vesius, ha la redacziun sittau «*scharf*», sco nus vesein en nr. 4 pag. 14: «Nus enderschin, che nies grischun romontsch, simpels e sinzers, sco el ei, seigi buca a tutts beinvegnius. Ei gl' ei in proverbi che di, la *verdat schendra hass* etc, etc.

Nus pudein dar la sinceraziun, che nies intent ei mai stau et ei eung ussa buca de sesurvire dalla Gasetta romontscha encunter ils spirituals, e vegnin sin tutts graus senuspir da dar chischun de malcontentientschas en tals fatgs. Nus havein era l' opiniun ch' en in Staat paritetic (ina tiarra mischedada) duess' ins evitar tutts craps de scandels de quellas varts.» Etc.

Quei artechel ei a nossa opiniun diplomaticamein staus fallius totalmein. Ils lecturs romontschs catolics han segir engraziaiu per ina gasetta, ch' era schi «liberala» encunter in aultstimau augsegner! Er' il stampadur resp. editur, vegn ad haver sentiu las consequenzas.

En certas contradas par' ei ch' il Gr. Rom. vegnevi systematicamein pancraus dal Rein giu, aschia legin nus per ex. en nr. 26, 1837: «In pader ca-

pucin, vignius avon in tems dall' Italia sco missionari tier las bandunadas olmas d' ina visch-neunca della Surselva ha, per marveglias, s' abonau per il Grischun Romonsch. Avon paucs dis lai el dir giu il abonnement entras igl enconuschent grond et infallibel doctur della foppa.» (Sur Stiefenhofer? Sur Riedi?)

Tier ils Engiadines, vegn il «Gr. Rom.», screts en lungatg sursilvan, buc ad haver giu grond esit, schebi ch' els possedevan aunc neginas gasettas da quei temps. Amitgs ha il Gr. Rom. giu paucs, persuerter biars inimitgs, principalmein denter ils augsegners, che levan dispet buca schar infectar nies pievel, gia da natira conservativs, cun ideas liberalas. Ord quei motiv po ei esser tgunsch pusseivel, ch' in capetel grond seigi s' occupaus della damonda co combatter schliatas gasettas. (Mira: 1837 nr. 27.)

Quei ch' appartegn il text della gasetta, sch' ei quella partid' en tras a tras en duas parts principalas: Interiur ed exteriur. Sut il tetel Interiur porscha la redacziun caussas indigenas. Sut il tetel Exteriur vegn ei cuortamein notificau ils schabetgs digl jester. Caussas pli pintgas de diversa natira e cuntegn, comparan sut il tetel: Variatats ne Curiosa.

Ils temas, che vegnan tractai sut la rubrica «Interiur» ein il bia damondas de gronda impurtonza, sco per ex. damondas de scola, damondas de principi davart l' educaziun; plirs fetg intressants

exposes sur nos uauls e lur diever, dapli damondas d'economia de vischnaunca e dil cantun, sco era dil puresser, higiena etc.

La gronda part de quels artechels ei scretta cun vivacitad ed interess. Ils megliers e pli instructivs anflein nus il bia sut il cuort tetel: «Termess en». Quels stattan schibein davart lungatg, sco era davart cuntegn lunsch ordavon als artechels della redacziun, ed han segiramein era giu pli grond success, pertgei ch'els ein screts pil sempel pur. In punct principal astgein nus mai schar ord égl: Il Grischun romonsch, stat adina en per las *proposiziuns, ed insumma per il far e demanar della regenza*; lev de capir, sche nus savein ch' il fundatur dil Gr. Rom. cumandava da lezzas uras las fiastas a Cuera. Il «Grischun Romonsch» va beinduras sias atgnas vias e saulta buc adina suenter la gegia d'autras gasettas liberalas. Aschia per ex. en la acuta damonda de gliez temps, sur digl uestgiu schumellin de Cuera e S Gagl. Fertion che las autras gasettas liberalas ein buca per la separaziun dils dus uestgius, ei il Gr. Rom. scaldaus persuen-ter; el stat en a risguard quella damonda per la politica de nossa regenza grischuna. Ina pintga emprova da quellas varts: . . . » Ei gl'ei presapauc il medem cun in Uestg e siu Uestgiu sco cun in Farrer e sia pleiv. Mettent il cass ch' in Farrer prius si per survir ad ina pleiv, vuless en medem temps era survir en in' altra farria per guder duas pervendas en medem temps; tgiei vegnessen ils purs

dir tier ina tala procedura. Ei vegnessen dir a lur Farrer, e buca senza raschun, nus havein priu si el per survir a nossa pleiv igl onn entir e bucca per survir mo mietz on e treer tonaton la pervenda entira, ual la medema conformitat ha ei cun nies Uestg.» (Mira 1836).

Per il *historicher* ein biars artechels dil Gr. Rom. d'eminenta muntada, cunzun artechels concernent vias e projects de vias novas, ed artechels sur della scola populara. Tgei bi maletg cultural porscha per ex il sequent: «Las scolas cuminalas en Vischnauncas catholicas de nies Cantun. Sur il present esser dellas scolas catholicas cuminalas en las vischneuncas dat a nus ina relaziun «Sur igl operar della societad catholica per meglieras scolas» in detagliu clar e verdeivel, mo tutina bucca legreivel prospect; quel plaيدا en riguard dellas scolas catholicas en nies cantun en gienéral: «Las pli paucas scolas ent' ils vitgs han atgna fundaziun, bunamein pertut ei l'obligaziun de far scola messa a diess als Sigrs. Spirituals dil liug; nua chella vign dad els fatga u per nut, u per manar schliatta lenna. En logs fan schulmeisters scola da quei num bucca vengons per il salari da 20 antochan 40 fl; en loogs dattan era benevolents privats instrucziun. Mussaders scolai e cultivai tier quella fitschenta dat ei en regola nagins. Igl ir a scola dependa la pli part dalla luna ner voluntat dils geniturs, da lur lavurs e savurs dal humor ner gust dils affonts; et il temps d'ir a scola cuza bu-

namein pertut mo ensaconts meins d' unviern. Savens vegn ei en tals e quals loogs fatg onns ora nagina scola. Tier quella aschi manca organisaziun de scolas (continuescha la sur indicada relaziun) ei l'instrucziun empau legier et en enqual loog empau scrire. Cudischs de scola regulars dat ei ordinariamein nagins, mobein in quotlibet da cudischs latins, callenders e da tut quei a mintgin plai. En biaras Vischneuncas romontschas vegn ei gnanc mussau romontsch mo bein latin.» Quei ei il rapport en general sur las scolas catholicas dellas Vischneuncas de nies cantun!»

Cun Daniev 1838 compara parallelmein cul Gr. Rom. aunc ina gas. rom. conservativa. Ussa ruchegia il Gr. Rom. pli detschartamein ed aviar-tamein neuado cun sias ideas liberalas. Da quei termin naven ei el veseivlamein liberals. Il lungatg dil Gr. Rom. ei per part buca buns e per part miserabels. Nus savein leger artechels cun germanis-sems tut che buglia e cun sintactica e stilisaziun dal tuttafatg tudestga. Ortograficamein scrivian els oz aschia e damaun autruisa. Cun nr. 44 dell' annada 1839 cala il Gr. Rom. de comparer. Sur igl operar de quei emprend organ romontsch de pia memoria, di il «Romontsch» dils 29 de december 1848: «Il «Grischun Romonsch», igl emprim naschiu della journalistica romonscha, e tiel qual pliras celebritats romonschas han funzionau sco padrin e madretscha, ha sco tut niev tier nus giugronda breigia de rumper via tras ils numerus pre-

giudezis de nies pievel, tiel qual ils gasettists passaven e passan per part eunc ussa sut il honorific num de «scriva-manzegnas». Vegnent aber quei apiestel pli e pli liberals, sche ha la partida clericala priu scandal giud siu evangeli ed enflau per bien de termetter ord la stamperia de Surrhein-Sumvitg in auter apiestel . . . »

II. Igl Amitg della Religiun e della Patria.

Quella emprema ed exemplarica gasetta *conservativ-catolica* compara naven digl 1 schener 1838 entochen ils 31 de december 1839; ina gada ad jamna, gliendisdis. Igl Amitg della Religiun e della Patria vegn stampaus en casa pervenda a Surrein-Sumvitg. Igl emprem onn compar' el en format quartal, (25/17 cm.). Scadin numer compeglia 8 paginas. Igl emprem numer ch'ei sgulaus ora era *aunc* pli modests, lez haveva mo il format octav. (20/13 cm.) Quei emprem numer vegn aber restampaus en in emperneivel format quartal. Il pertgei anflein nus alla testa de nr. 2. «Bucca sigirai, sch'ei detti sufficient diember d'abonnens, et aschia per munconza de provisiun ha igl emprim numer stoviu comparer en pintgia e schliata exteriuritat. Essent aber la concorrenza de lectura sur tutta speronza, che la gasetta sa compleinameng vignir prosequida: sche veng ins erra sesprovar de pli a pli bein satisfar al desideri dils resp. Abonnens, tenor conteng

dil «Prospect». Err' ilg emprim numer veng a siu temps vignir remediaus per tgi che vul salvar si 'gl entir conteng della gasetta. Ei sedi gie: «Mintg' entschatta ei greva!»

Il secund e davos onn de si' existenza compara «lgl Amitg della Religiun e della Patria», en pli grond format quartal, aber persunter compiegia mintga numer mo 4 paginas. Il prezi annual munta 2 fl. 24 kr. Annunzias mauncan bunamein dal tut. La redacziun ei buca numnada. Sur de quella dat P. Bas. Berther, en siu davos studi historic sclariment: «En igl amitg della religiun e della patria emprema gasetta romontscha conservativa, che Sur Camenisch Giusep Mr. ha fundau e dau ora a Surrhein S. 1838, scarveva Sur Riedi (de Tujetsch, dal pievel numnaus «Sur Gion Pign» — quia statura pusillus erat — e da ses confrars muort sia savida numnaus «la tiba della theologia») mintgamai ils artechels sur «Religiun» ferton che Casanova S. B., plevon a Pleif, pli tard cancelari episc., scarveva ils artechels sur la «patria» e Sur Camenisch il corrent.» (Mira: Baselgias, Capluttas e Spiritualessen de Tujetsch. Studi historic. 1924. Stamparia Theodosiana «Paradies» Ingenbohl. Pagina 51.)

Ils curaschus e fetg erudits redactors de quella emprema gasetta romontscha conservativa, han ditg avon che quella compari fatg de saver ad in ludeivel publicum, en tgei senn e spért els vegnan a scriver la nova gasetta, che compari cun Daniev

1838. Els laian gia il november 1837 sgular ora in aschi numnau: «*Prospect*». (Quei fetg rar document della schurnalistica romontscha exista mo en *in sulet* exemplar pli, en la biblioteca de P. Baseli.) Quei stupent program, veramein in exempel per ina gasetta conservativa, ei la valeta de vegnir restampaus, buca mo perquei ch'el ei aschi rars, sunder era per dar ina emprova dil stil e cuntegn digl «Amitg della Religiun e della Patria»:

»Nunc ergo emulatores estote legis et mementote operum patrum, Mosch' embratschai cun iffer la lescha (religiun), e regordei las ovras dils perdavons (historia della patria) I. Machab, 2. Sut quei nom «d' Amitg della Religiun e della patria» compara cun l'entschatta dil niev onn ina nova Gasetta — ina vusch della verdat per sclarimen et avantaig dil pievel grischun romontsch; — sch'ei ura et en temps semuoss' in considereivel diember d' abbonens. Zvar bein che la journalistica de d' oz il di inundescha quasi tuts loghens, classas e stans: han tonaton la religiun e la patria nuota memia biaras vuschs, che plaidan real — e sincermeng per lur ver beinesser e quei tonmeins denter il pievel grischun catholic, il qual auda savens non-verdats, aviras e blastemias enconter sia s. religiun, institutiuns e superioritats. — *Sco Christiaun* (Christ) porta mintgin sin sesez il precis duer d' esser buns, pietus, soings I. Petr. 1, 15—16 e quei muossa la religiun e solet la vera religiun — *quella*

celestiala glisch — che Jesus Christus ha portau sin tiarra. Per contribuir cheutier, compara questa scartira en spirt «d' Amitg della religiun». E sco *suveran* sin sia posta democratica conveng et aud' a scadin grischun de vegnir et esser bein sclarius en tuts faigs de sia patria; «conzun te regordi dil temps vargau et empiara tes perdavons, quels vegnen dar a ti il dreig sclarimen» Deut 32. De quellas vards erra veng «ilg Amitg della patria» conferir tut pusseivla mesira. Cuort sco religiun e patria en las duas principalas custeivladats dellas natiuns: aschia veng religiun e patria esser la principal mira de quests feilgs.

Gie il present diari ner scartira dil di ha la sincera tendenza de portar tut pusseivel nez e profit a nies pievel grischun; veng per quella fin partius giu en *Treis Rubricas*. *Gl' emprim plaz deigi la religiun occupar*. Quella sectiun ei pia destinada de contener causas scientificas; avis, sclarimens e tractats religius; exhortatiuns tier bien moral e tier iffer christianeivel; sco era notitias ecclesiasticas e persort rispostas sin enqual invectiva de plemas hostilas ner ignorantas, veng aber resalvont cas de provocatiun, schanegiar tuttas contraversas; et er en cas de stuer refunder a provocatiuns veng cheu a regier il spert de christiana toleronza e charezia, conzun de charezia per la verdat e religiun catholica. Nus essen affons d' in bab, d' ina familia christiana e s. verdat seigi nies lungaig in cun l' auter. Ephes. 4, 25.

La *secunda part* (rubrica) ha per speciala mira il beinstar della patria u nossa ventira sociala. En quei artikkel veng pia tractau faigs civils, dau concepts e declaronzas per il bien public; era notitias patrioticas u de nies interiur, et en special ina concisa historia generala de nossa Rhaetia. *Quei compendi della historia della patria* deigi esser per ton pli nizeivels et agriabels a nies pievel, essent ch'el veng concepius cun bien spert patriotic e nonpartischontameng ord las pli officialas fantaunas sco documents, urcundas, sribens contemporans et historics ils pli reals. La vera historia ei sigir in bi spieghe de nizeivl' *esperienza* e dat a nus ord il cumfar dil temps vargau buns avis e mussamens per il temps present, sco cont il poet:

«Quell' autra via ei cuort', e clar aviarta stat,
Seclom' experiment e maina tier verdat».

(Lichtwer).

La *tiarza rubrica* comunichesch' en cuort las noviallas dil gi, che paran d' interessar nies pievel; dat persequentameng notitias d' eveniments remarcabels dalg exteriur, sco faigs oeconomics, novas d' ujarra, diversas occurenzas della veta humana, exemplaras actiuns, success e revolutiuns en la natura et auters objects d' avantagiusa ner desiderada savida; cuort, *Per varios casus, per tot discrimina rerum*; e porta finalmeng de temps e temps bien humor (Erheiterungen). Plinavon per defensium de honor, de sias proprietats anfla scadin las divisas de questa gazetta aviartas, schilonsch sco ses ter-

messi en een concepi en spert christianeivel, senza hostilas personalitats e senza has ner passiu. Per-tgei ils presens feilgs han bucc' il destin de semnar disprez enviars entgins personals, stans e legalas clasas, sonder mo de surpprimer il mal rebatar de tschartameng menzegnias e calomnias, defender la verdat e flanzegiar il bien public. Il linguaig veng ad encurir d'esser — ton sco puseivel — schubers simpels e capeivels et gl'ordinari ent' il dialect de Surselva; ei sa aber era vignir priu si concepts adattai de d'auters dialects romonschs. Termessi en anonims vegnen bucca pri si.

Sche la redactiun desligia si bein siu impeng et absolve fideivlameng la fixada tendenza, sch' an-fla il public vide questa scartira, bucca mo bials avantaigs religios, sonder scadin lectur ha sin la fin dilig on per sesez e per sia famiglia acquistau in nizeivel compendi historial della patria cun autras avantagiusas reminiscenzas e cognitiums.

Che quei seig' ina lavur, che damondi subjects de qualitat e savida, sent' e sa il sribent de questas lineas schon oravon; el sa aber era, che semiglions umens porschen agli fratern maun et agit ils quals een complein el cass de prestar tut quei ventireivlameng.

Experimentescha pia la present' interpresa bien success tier il public e sufficiente concurenza: sche veng, sco schon detg, questa gasetta cun l'entschatta dilig on 1838 comparer e zvar ferton mo ina ga l'jamna, aber en 4 feilgs u 8 paginas de

gron octav. Ins ha legiu ora quei format, sinaquei che mintgin, persort ch' ei plischess, sappi a megliara comoditat far nuar u ligiar en. Il prezi d' abbonement ei per gl' entir on 2 fl. 24 kr. e miez on 1 fl. 12 kr. Prènumeratiun veng bucca damondada, aber cun mintgia semester (miez on) conditionau exact pagamen; brefs e daners franco.

Alla fin vegnen tuts amatars della religiun e tuts amitgs dil pievel grischun cordialmeng envidai e supplicai de sustener questa ludeivla tendenza ton cun biallas e nizeivlas lavurs, sco era tras rimnar biars abonnemens, per aschia gidar promover il ver iffer de religiun et il bien de nossa chara patria. Diaus, religiun e beinstar della societad humana nus provocheschen de mintgin sin sia posta lavurar cun filiala premura pro *Deo et patria*.

Scadin il qual ritscheiva il present *prospect* e turnenta bucc' anavos e zvar franco sil pli tard sils 20 de December, veng consideraus sco abbonent e registraus denter il diember dils lecturs della cheu annunciada gasetta.

Surrhein-Somvitg, 22 Nov. 1837

La Redactiun.

En gl' emprem numer compara ina poesia, nua che la fin e mira digl «Amitg della Religiun e della Patria», vegn aunc ina gada presentada en las treis davosas strofas:

Biars inimitgs cadeinen nus:
Schliet mund et ilg uffiern;

Mansegnias, lists, latschs bergagnus,
De lasters ruch unviern.

Mo Jesus retg Emanuel,
Tiu Num ei: «Nus Spindrar»;
Fai libers cheu, e lur' en tschiel
Perpeten selegar.

Ferton a nossa Plema dai
Tiu Spert de la Verdat,
E de quest on luvrar con tei
Pro Patria e Libertat.

Sche nus mein atras exactamein las duas su-
lettas annadas digl «Amitg», stuein nus veramein
dir, che la redacziun hagi teniu plaid ed exequiu
il program de 1837 sin exemplarica moda e ma-
niera. Schibein ils artechels sut la rubrica «Reli-
giun», sco era quels sut la rubrica «Patria» ein
mess giu aschi bein, che nus enconuschein cun-
inaga ils specialists. Quei ch'ei scret ei studegiau
e ponderau siat gadas avon ch'ei vegni en stampa;
gie tier certs artechels ha *scadin plaid sia muntada*.

Ils biars de quels artechels han aunc oz lur
valeta scientifica. Sut la partiziun «Religiun» savein
nus buca tralaschar de numnar: «Entschatta e pro-
gress della religiun, dal scaffiment dil mund en-
toch' il temps present.» Quella seria d' artechels
fundescha sillas meglieras fontaunas historicas, e
tuttina ei ella scretta en in fetg emperneivel tun
e lungatg popular.

Dapli seigien aunc numnai ils excellents artechels: «Stand dil mund avon la vegnida digl Evangelii». «La vera philosophia e la dretgia fantauna de sclariment». Plirs artechels «Davard scolass», nua ch'ei vegn mussau, sin moda clara e capeivla, tgei scola populara nus catolics stuein haver. Quels artechels dattan perdetga evidenta per tgei fundamentals principis nos menaders conservativs propagavan e battevan, dal temps, nua che schiglioc las ideas liberalas triumfavan, sur tut en fatgs de scola. Ils redactors digl «Amitg della Religiun e della Patria» eran buca mo umens della plema, sunder era umens dell'ovra. Aschia savein nus da Sur Camenisch, ch'el ha fundau las scolass della vischnaunca de Sumvitg, las qualas ein stadas onns ed onns ora, las *meglieras dell'entira Surselva!*

Nus anflein era sut il tetel «Religiun» artechels de natira politica-ecclesiastica, apologetica e doctrinara, sco per ex: «Davard las dispensas ecclesiasticas.» «Cuort risguard sin las ceremonias della baselgia catholica.» «Jdea della catholica doctrina.» «Zacons fundamentals principis de divina e sociala relatiun a rapport la baselgia et il staat». Per il historicher ed apologet, sco era per il giurist ei la davosa seria d'artechels tuttavia intressanta. Medamein er' ils artechels: «Davard Dreigs e Frietats dil Vestgiu de Cuera». Per da gliez temps fetg acuts e per il temps ded oz intressants ed instructivs ein ils: «Patertgaments d'in Christifideivel a rapport l'affera Strausiana.» etc.

Tuts quels artechels savein nus numnar cun buna raschun ver sclariment dil pievel; els sebaseschan tuts sin bunas fontaunas historicas e filosoficas, ed ein tuttina screts che tut capescha.

Sut la secunda Rubrica «*Patria*» compara ina extendida historia della Rezia, sut il tetel: «Historia della Patria», che va dall'entschatta entochen sigl onn 1335. Quella historia della patria sefundescha veramein sillas meglieras fontaunas historicas, sco gia il «Prospect» veva predetg. Schebi ch'igl autur citescha adina las fontaunas, e la lavur obtegn aschia character scientific, ei quella admirabla ovra bein scretta e capeivla per il pli sempel pur. Quella historia de nossa patria grischuna ei *la suletta*, pli extendida, ch' exista en lungatg romontsch.

Las «Reflecziuns patrioticas», che crodan era sut quella partiziun ein tuttavia intressantas e screttas gestamein per il temps dellas victorias liberalas!

Sut la tiarza e quarta partiziun «Interiur» ed «Exteriur» vegnan cuortamein las novitads menzionadas ed il curent della patria grischuna e digl jester. Sut «Interiur» vegnan era il bia las battaglias e campagnas encunter il Gr. Rom. menadas! Per tenent stil e lungatg digl «Amitg della Religiun e della Patria» ei quel per bia meglier, gie buca de paregliar cul lungatg dil Gr. Rom. Il romontsch de plirs artechels ei veramein oreifers.

Stond ils redactors adina ed en tgei damonda ch' ei seigi, sin ferm e bein fundau pei conservativ-

catolic, eis ei levamein de capir ch' ei ha bien e baul entschiet uiara denter las duas gasettas romontschas. L' entschatta e la caschun de quei viv combat ha il Gr. Rom. dau. La caschun ei stada ina fetg capeivla remarca davart igl «Amitg della Religiun e della Patria» en siu nr. 5: «Staigl metter las claustras sut sclavaria ne engular ad ellas lur proprietat, sco quei daventa tscheu a leu en nossa libra Helvetia, ha il Reig de Baiern pusppei decuort tschanghagiau 36,000 fl. per fundatiun della claustra de Moniessas a Frauenwoerth, e da quellas vards extradiu in formal document.»

Sin quella bein fatga remarca, seglia il Gr. Rom. si e da tetg ora e scriva sco suonda: «Ari-guard questa buc tuttavia religiosa e patriotica observaziun, che il sur numnau fegl public fa sur las auctoritats della Svizzeria selubin nus sulettamein da far attent il respectiv signur redactur sin sia conclusiun dil cussegl grond de 1834, tenor il qual il cussegl pintg ei obligaus, cur che gasettas internas selubeschan da fanatisar il pievel seigi entras artechels invitonts, ne da attaccar las pussonzas jastras ne las auctoritats internas cun plaids indecents e calumnius, da prender quellas, sche admoniziuns gidan buc, en censura, quei vul dir da obligar ils redactors, ch' els, avon che schar stampar quellas, metten il manuscript avon al cussegl pintg. Essent ch' il cussegl pintg ha aunc stoviu exercitar quests dretgs, sche cussegli la prudentscha al amitg della religiun e della patria da

esser pli precauts da cheu denvi.» (Mira: Gr. Rom. 1838 nr. 50.) Quei emprem tentém e cudizzém dil Gr. Rom. «encunter» Igl Amitg della Religiun e della Patria *ignorescha* il davos prudentamein dal tuttafatg! Gie, quellas grondas smanatschas da surengiu han fatg a nies «Amitg» negin sterment. Ils redactors de quella gasetta han perquei scret conform a lur principis vinavon senza mirar pli bia sil Gr. Rom.

L' uiara gronda entscheiva pér pervia de differents meinis dellas duas romontschas arisguard la scola dil seminari. All'entschatta va ei aunc tscheccamein, schebi cun plaids ed arguments ualti massivs. Igl ei schizun fetg instructiv davart polemica de perseguitar quels artechels!

En quei liung combat denter quellas duas compognas, savein nus tras a tras observar, ch'igl «Amitg», ei bia pli nobels, ch' il Gr. Rom. Lez encuntercomi ei pli tussegaus e tschontscha adina da surengiu. Per seperschuader de quei factum legi il lectur per ex. ils artechels: Gr. Rom. nr. 40 1838 etc. e Amitg 1838 nr. 42 etc. 'Sin perpeten stigem davart il Gr. Rom. e de sia consora, la «Bündner-Zeitung», lai era ina gada igl «Amitg della Religiun e della Patria» liber tut ils registers e suna si ina melodia, ch'igl ei in ver plascher de tedlar. (Amitg nr. 51, 1838;): «Igl amitg della religiun e della patria viv' aunc et ei perfin zun beindisposts, schebein che la gasetta grischuna et or quella il requintader e consortaraglia (Gr. Rom.!) vulen entscheiver a cantar la supressiun e

la mort de quel. Cun quella moderna fiasta de noss philanthropists avon la vigielgia deigi — sco ins auda — la val menzionada grischuna haver fatg la honur alg amitg, de dumbrar quel e ses supponi luvreers denter il diember dils pli venerabels e distingui persunals en et or nossa patria, quei ei denter quels, sin ils quals ella semurterra de better sia tschuffa lozza. Tutts quels ch' enconuschan ella endretg dals davos onns ennau, han empriu ord subjects fourage de quella, che a malis vituperari, laudari est. Schon in liung temps eis ella renconoschidamegn in tussegau pultaun d' infamatiums e brutalitats enconter ils pli honoreivels individuumms ed enconter las pli venerablas instituziuns, sco schei dess ni vetta ni materia per ella senza bugniar siu sgrifflader en tinta infernala.»

Il Gr. Rom. e la «Bündner Zeitung» purtavan il bia il medem. El cudizzar e tentar steva la «B. Ztg.» buc' anavos al Gr. Rom., ed aschia haveva igl «Amitg» savens lavur de tener omisduas giu da dies. Adumbatten fa in amitg della pasch, *Felix Cabernard*, el davos numer de 1838 digl «Amitg della Religiun e della Patria» tut sforz entras in stupent artechel, de metter pasch denter Cuera e Surrein. Ses buns cussegls, de schar d' in maun la rabiada polemica personala, e de luvrar ensemen per il beinstar dil pievel romontsch anflan negina suatientscha.

Sin quei beinmanegiont artechel fa il Gr. Rom. la remarca, e quei lu aunc sut «*Curiositats*»: «En il ultim nr. dil amitg della religiun e della patria

docescha Sigr. Felix Cabernard sur las reglas della hofliadat?!»

Per semussar pli nobels, porscha persuerter igl «Amitg della Religiun e della Patria» il maun tier la pasch. (Mira: 1839, nr. 1, pag. 4.)

Il Gr. Rom. pren negina notizia de quels bein manegionts plaids digl «Amitg». Danovamein vegn ei battiu sin veta e mort, ed el fiug della battaglia crodan da mintga vart bein enqual vers satirics de buna e mendra qualitat. En ina carplina pervia dils capucins, dedichescha igl amitg ils sequents vers agl adversari:

Prinz Satan fuva circumdaus
s' il thron de fiug de sees Officials
mo Gog,¹⁾ che fova s' absentaus
per visitar s' il mund ils r(adica)ls
eer eung absents. Prinz Satan grescha:
nu' ei Gog? ual lau respond' in Giavelet
el ei a C(uer)a e redegescha
per rensch e miez in nausch pamphlet.

En in auter combat pervia della scola cantonala catolica, schebein quella duei restar a Mustér, ni vegnir translocada a Cuera, entscheivan las duas gasettas a far poesias cun e senza peis. Aschia legin nus en nr. 25. 1839 digl Amitg della Religiun e della Patria: «Jeu hai schon avon 15 dis observau, che dapi ch' il Gr. romonsch selai udir en poesia, stoppi era jeu far ina poesia. Jeu anflel

¹⁾ Gog ei il sprezzader della divinitad de Christus, parsura dil Strausianismus.

aber bucca dischent de treer en nossas miserabilitats il num de Diu sco el ha faitg, plitost vi jeu serviir ad el cun ina tutt opposta auctoritat. Il Grischun romontsch di:

«Cun fanatica preraglia

Setz Dieus gudoigna bucca la battaglia.»

Jeu vi sespruar de far in vers bucca tuttavia aschi ziep sco quel e procurar, ch' ina comba seigi bucca pli liunga, che l' altra, egl medem temps aber era, ch' ei daventi giustia als radicals:

«Cu 'l agit dils radicals

Fan victoria ils infernals.» (In secular della Cadi.)

In proverbi romontsch di: «Pitg pètg, dat lètg.» Ed aschia, schi remarcabel e nunpusseivel sco ei para, ein las duas grondas inimitgas, cun la fin digl on 1839 seligiadas tier comunabla lavur. Il davos numer digl Amitg porta alla testa in «Avis» el qual ei vegn declarau, che cun Daniev vegnien las duas gasettas romontschas fusionadas e quei sin cussegl de buns patriots. Cun forzas unidas, vegnien ins a luvrar per il beinstar dil pievel romontsch. Il tetel della nova gasetta vegni ad esser: «*Observatur sil Lucmann*», e la devisa: *Pro Deo et Patria*. Per purtar pli bia novitads vegni la historia della patria a curdar naven

Sin quei suonda in' altra declaraziun davart la «Redacziun dil Grischun Romonsch». La nova gasetta vegni a vegnir scretta «*en in senn mode-
rau progressiv*».

Per far la fenta, sco sch'igl Amitg havess buca purtau tut sco ei era stau fatg giu, annunziescha il Gr. Rom. en siu davos numer (1839. nr. 44. 31. XII.), ch'igl emprem numer della nova gasetta vegni lu a purtar pli detagliu en tgei senn ella vegni a vegnir scretta — sch'ella vegni insumma a comparer. — Pia uiara, entochen la davosa fladada. —

La nova gasetta cul tetel «Observatur sil Lucmann» ei lu era sco ins ha pudiu sminar, buca comparida. Sin quei fa lu la «Bündner Zeitung» in'ironica remarca: «Die romanische, neu erstandene Zweierlei-Einigkeit heisst nicht «Osservatur sil Lucmann» wahrscheinlich weil man von diesem Berge aus nur nach dem Tessin Medels und Disentis, nicht aber ins ganze Oberland und Bündnerland sieht.» (Mira: «Bündner Zeitung» 1840 nr. 3.)

«Igl Amitg della Religiun e della Patria», quella *oreifra entschatta della pressa conservativa*, cala de comparer culs 30 de december 1839. Sin pugn de mort dellas duas inimitgas lein nus aunc tedlar il pareri sur ded ellas dal valent «Romontsch» de 1848 en siu davos numer: «Omisdus fegls han sedau tutta breigia de far proselits e cheutras cäschunau in grond schisma (separaziun) ella naziun romonscha: ina part teneva igl amitg della religiun pil solet ver prophet et il Grischun romonsch pigl Antrichrist, durond che l' autra part considerava igl Amitg pigl apiestel digl obscuratismus, pil declarau inimitg de tut sclarimen. En quei combatt sin vetta e

mort eis ei vegniu batiu cun tuttas pusseivlas armas, in smanatschava culla scomunica, lauter cun proscriziuns. Vesent aber ch' in ne l' auter vegni suren e ch' il pievel entscheivi a dubitar alla divina missiun d' omisdus apostels, sche fan quels pasch e se-resolven — mirabile dictu — tier ina maridaglia.»

Sche nus mein pli a funs ed encurin suenter documents historics, vesein nus prest, che quei ei stau ina maridaglia catschada ensemen; ina futida maridaglia sfurzada!

Il cronist claustral raquenta e di:¹⁾ che *Alois de Latour* redactur ed administratur dil «Grischun Romontsch», havend paucs Abonnents e vegnend el adina attacaus e scuvretgs dagl Amitg della Religiun e della Patria, seigi el vegnius pliras gadas tier Sur Camenisch a Surrein e surplidau quel, de dar ora ensemen, enstagl digl Amitg e dil Grischun ina «Nova Gasetta Romontscha». Sur Camenisch levi buc' offender il Sgr. landrecht, ed aschia seigi quella stupenta gasetta vegnida suprimida, ed enstagl ina *liberala* vegnida publicada.

¹⁾ Cum Illmus. Dns. Aloisius de Latour redactor dil Grischun romonsch jam dudum aegre tulisset, ch' il Amitg della Religiun e della Patria sibi contradiceret, paucosque ephemerides suas legentes haberet, Ilrm. R. R. Camenisch adiit ei persuasit, ut loco amici Religionis ac patriae nova sua publica novo suo nomine, scilicet Nova Gasetta Romonscha, imprimere vellit. Camenisch Dnm. Aloisium offendere noluit, et amicus Religionis, sublimo stylo compositus, res Religionis ecclesiaeque defendens supressus est. Ephemerides haec, gasetta Romonscha, ea quae sequuntur mundo nuntiavit ex quibus facile conicere licet, has inter liberales numerandas esse.

III. Nova Gasetta Romonscha.

Alla admirabla lètg dellas duas inimitgas ha la «Nova Gasetta Romonscha» d' engraziar sia nassientscha. Ella ei comparida per l' emprema gada gliendisdis ils 6. de «Gener» (sic) 1840, ord la stamparia de Surrein-Sumvitg.

Alla testa dilg emprem numer stat la suandonta declaraziun; «La Nova Gasetta Romontscha comparescha mintg' jamna ina gada. Ella vegn principalmein contener las novitats dil dii, en special de nies cantun. Per dar quellas ton pli recentas, vegnan las impurtontas speditas a Surrhein entras express.— Ella vegn scritta en in senn moderau progressiv e sut la presenta redacziun dil Grischun Romonsch. Ella vegn era contener las publicaziuns scussionarias e de vugadia. Il prezi ei 2 fl. 30 kr. compriu en il porto tochen Cuera. La Redacziun.» Exteriuramein compara la nova gasetta exact el medem format, sco igl «Amitg della Religiun e della Patria» de 1839. Sut il tetel della gasetta, paradescha sin igl emprem numer dus mauns in en l' auter, s' alliai, sco enzenna de spusalezi; aber con cuorta quella amicezia! Gia al secund numer mauncan quels dus mauns ch' annunziavan la pasch perpetna! La redacziun ei buca numnada. Denton savein nus tgi meina la pleva della Nova Gasetta Romontscha: Igl ei quei ils medems redactors dil Gr. Rom. de vivon, cun la pintga midada ch' els ein e ston esser ussa *empau*

pli moderai. Naven da nr. 3 paradescha el liug dils mauns d' amicezia in motto, che dat il bia d' entellir il cuntegn dil capo-artechel de mintga numer. Ina partida de quels ein la valeta de notificar, era per veser tgei damondas la «Nova Gasetta Romonscha» tractava.

1. Per ils munclus gidar
Dei tgi che sa cooperar.
2. In bien exempel ha quel dau,
Che ha per scolas giu quita.
3. Per mantaner fetg buna disciplina,
Een loghens solitaris medischina.
4. Quel ch' ils uauls vul cultivar,
Ei guess prius en per il beinstar.
5. Il meglier miez encunter tut il betliar
Ein ils mistregns, quels sto ins ussa cultivar.
6. Teness il pauper bein il fliss
e la tempranza char,
Fuss raschuneivels il pussent —
calass il betliar.
7. Discordia ruinescha, fa perir;
Concordia mo mantegn e fa flurir.
8. Star avon ei ussa buca spass,
Mintgin suonda mo siu agien nass.
9. Fracass, caneras sto la massa far,
Cul puign eis ella respectabla,
En entelgir e giudicar
Eis ella miserabla.

10. Uniun en spas e legria
En prigel e tristezia,
Port' alla patria letezia.
11. La uolp perd' il peilg,
Bucc' aber il vez. Prov.
12. Nus stuein cun tafradat,
Defender nossa libertat.

Il cuntegn e la tendenza politica della «Nova Gasetta Romonscha» ei liberala. Il pli dellas damondas, che vegnan tractadas el niev e sulet organ romontsch, ein il bia las medemas dellas duas gasettas precedentas. En emprema lingia vegn ei dau il plaid a novas fundaziuns de scolas ruralas ed al progress de quellas; lu era a damondas davart ils uauls, davart il pauperesser, mo oravontut ed pli savens vegnan damondas de scola discussionadas. Pertenent damondas religiusas semuossa la redacziun *fetg liberala*, gie tscheu e leu schizun anticlericala, per ex. vul ella dismetter ina partida firaus. In auter artechel va aunc pli lunsch: «In per plaids ariguard il dretg de dismetter las claustras.» Quella mentalitad della «Nova Gasetta Romonscha» ei tuttavia intressanta, sch'ins pertratga, che la gasetta vegn stampada a Surrein-Sumvitg, nua che l'emprema gasetta catolica-conservativa ei vegnida stampada e giu grond success.

Partid' en ei la Nova Gasetta Rom. sco il Gr. Rom. de vivon, en in «Interiur» ed Exteriur». Sut l'emprema part vegn da cheu naven concediu pli

bia spazi alla politica svizzera, al progressont liberalismus. Era sut la partiziun «Exteriur» vegn dau pli bia peisa als evenements jasters, che sco tochen da cheu. Il lungatg della Romontscha ei per in bionton megliers che quel dil Gr. Rom.; en quei grau san ins veramein plidar d' in bien progress. Ei para denton, che la Nova Gasetta Rom. hagi tuttina buca giu quella massa abbonents. Alla fin digl on 1840, ei ella per dar si il spért; ualti carteivel ord motiv, che las duas partidas, padrin e madretscha han giu de sestrer enqual gadas, pervia de lur figliola! Il davos numer de 1840 compara buc; la stgisa di: pervia della fiasta de Nadal! Denton vegn ei ad esser stau auters motivs, ton sco ins sa leger denter las lingias digl emprer numer de 1841. «Pervia della fiasta della Naschientscha ei la gasetta la davosa gada vegnida schad' ora. A siu tems veing ei a vignir dau in suppliment (il qual ei mai comparius!). Suleta-mein igl intim e viv dessideri din meglier avegnir a nossa patria ei la caschun che la «Nova Gasetta Romonscha» va vinavon. Sia tendenza resta pia, sco entochen ussa, schubramein patriotica (v. d. liberala). Sco tala enconusch'ella naginas partidas, naginas corporaziuns ni persunalitats et equalmein de lunsch de tuts intents egoistics sco parzials resta ella serada a tendenzas semigliontas. Bein aber ei ella adina prompta de ritscheiver e serecomonda instantamein tier tuts bravs burgeis romonschs per tals inserats che tracteschan

sur de materias de general interess della patria, seigi quei en faitgs politics, d'industria, de comerzi ner era instructivs e per divertir

In' autra mira secundariamein adnexa ei era la cultivaziun dil lungaitg sco fideivel representant della situaziun intellectuala d'in pievel. Entras uniun e cooperaziun cresch la curascha e la forza e sche gie plaun a plaun sch'ei il bien success ton pli francs e cuzeivels. Ins sperescha pia la favur e patriotica cooperaziun de scadin brav Grischun et ordavon e particularmein dil romonsch.»

Medemamein sco igl onn vargau, lavura la nova romontscha vinavon per *il beinstar economic* e per scadin progress. Certs artechels ein buca mo intressants, sunder era de valeta per la historia culturala de nies pievelet, sco per ex.: «Maletgs ord la vitta sco ei ein succedi et ord verdeivlas fantaunas notificai. I. Il Viturin. II. Il Bettler Schmarschaner», ed aschia vinavon. Cun nr. 26, ils 28 de zercladur 1841 cala la Nova Gas. Rom. de comparer, cun la sequenta remarca laconica: «Ord diversas raschuns cala denton la «Nova Gasetta Romonscha» si de comparer. Cautras renda pia la suttascria a tuts honoratissims Abonnents de questa Gasetta il dueivel engraziament, per lur schengettiada fidonza, e participaziun durant il tems, che ella ha existiu. La Redacziun.»

Sche nus interpretein endretg ils plaid dil davos numer dil «Romonsch» de 1848, sche ha la gasetta calau de comparer muort il perpeten rizraz

denter ils redacturs dil Gr. Rom. e digl Amitg della Religiun e della Patria, che han da sias uras fusionau ils dus fegls. Il «Romonsch» di gie: «Durent ch' ils geniturs veven continuadamein de secognar e sestrer muort la colur et il tagl della vestgadira de lur mata, survegn quella il trer annos» — e miera.

IV. Igl Amitg dil Pievel.

Quella gasetta ei nuot auter, che la veritabla continuaziun della «Nova Gasetta Romonscha» sut in auter num. Quei semanifestescha gia entras igl exterior della gasetta. Gie la nova gasetta va perfin aschilunsch, ch' ella va vinavon cul dumbrar ils numers. Schegie ch' il 27avel numer della «Nova Gasetta Romonscha» ei buca comparius, ei igl emprem numer digl «Amitg dil Pievel» signaus cun nr. 28 e dataus dils 12 de «Juli» 1841, Surrein-Somvitg. — Medem prezi. En quei emprem numer, resp. nr. 28 dat la redacziun sut il tetel «Avis» la sequenta declaraziun: «Cun l' entschatta dil secund semester de quest onn ha seformau ina nova societad per la redacziun dina nova Gasetta sut il num: *«Ilg Amitg dil Pievel.»* In num conform a sia futura tendenza: numnadamein «per amur tier il pievel» dar agli continuadamein pronta e vera notizia de tut quei che daventa da pli u meins importonza enten il mund. Particularmein duei nossa Gasetta esser dedicada a nossa chara patria: per sclarir si a ses avdents ton igl interess

et ils baseings d'in e scadin sco della patria entira, per far veer ils mals u las munconzas che ruinan u impedeschan nossa beinstonza et indicar ils remiedis addateivels tier il bien.

Nossa patria pitescha grevamein e pli ditg e pli fetg en riguard d'oeconomia, ella pitescha en riguard da giustia e buca meins era en riguard d'ina buna instrucziun. . . . Dal rest vegnin nus sco fideivel amitg dil pievel a far e cussigliar nuot auter che quei, che nus sinceramein cartein, ch'ei seigi per il interess dil pievel e consequentamein vegnin nus en tuttas occurenzas a professar e sustener nagins auters principis da politica, che suletta-mein tals sco nossa costituziun republicana e democratica damonda »

Igl Amitg dil Pievel vegn scretts exactamein el spert e senn liberal, sco la «Nova Gasetta Romanscha» de vivon. Perfin lungatg e stil digl «Amitg dil Pievel», ei il medem de vivon, e nus savein buca crer, ch'ei hagi dau ina midada ella redacziun. . . Ualti carteivel ei quella indicaziun stada in manever. Cunquei ch' il tetel della nova gasetta fa endamen «Igl Amitg della Religiun e della Patria» lai Sur Camenisch prudentamein, per buca trumpar ses Abonnents de pli baul, declarar gia egl emprum numer digl «Amitg dil Pievel»: «Ei vegn fatg de saver che Signur Farrer Camenisch seigi ne direct ne indirect coninteressaus cun la presenta redacziun, e che la stamparia sesanfli buc en casa della Farria, sonder tgi che ha de ter-

metter tier alla redacziun ne alla stamparia inse-
rats ne auter, ha da caudenvia d'addressar cun A.
R. a Surrhein.»

En numer 29 scriva *Amitg Sincerius*, sur della
midada: «Che la nova gasetta romonscha vegni
plaunsiu dar si siu spert hai jau tier memez schon
deditg prognosticau. Tonaton ei sia aschi anetgia
spartgida ida per cor ami. Ton pli emperneivla ei
ami et a biars auters la comparida de siu succes-
sur, il qual jau hai la honur de cordialmein bene-
ventar. Il pievel romonsch ei ussa schon madiraus
aschi lunsch, ch'ina certa enconoschienscha dils
faitgs de sia patria e dils puings e paigs che re-
presenten sil gron theater dil mund, ein ad el
necessaris. Curios, nossa gliaut charezescha la quie-
teza e la pasch, e tonaton veng quell' unfisa dellas
gasettas, sch'ei veng buca raquintau enqual causa
de puorla e canuns, d'imperaturs et armadas de
blocadas e fortezias. Quei ei il spert militair, tras
il qual ils grischuns schi savens han sidistinguiu
sin camps jasters. Pia per satisfar a quei spert
veings ti amitg dil pievel representar enqual vif
maletg d'ujarra. Il gasetist ha en verdat in' aulta
e greva clamada. El ha sco paucs auters cischuns
de mussar al pievel sabientscha, vertit e nizeivlas
verdats. Aber sco il predicatur d'ina vischnaunca
montanesa, ha in' altra posta che quel della resi-
denza, aschia sto era il gasettist romonsch differir
de quel che scriva per in pievel franzos ni tu-
destg. Mademameln veng ilg amitg dil pievel era

reflectar ils basengs, las maclas e malsognias particularmein della populaziun romonscha. . . . e tractar cun ton pli gron flis nossas fantaunas de traffic sco l'agricultura tratgia de biestgia cultura de vaults etc. . . .» Ils davos puncts indicai sco program, vegnan tractai e discussionai cun predilecziun, davart «Igl Amitg dil Pievel». Tgei colur igl «Amitg» ha musau dattan ils sequents artechels perdetga: In concept sur ils Preers e Signurs en nies cantun. (Mira: nr. 32.) Tgei ei libertat? (Mira: nr. 35.) e. a. v. Naven da nr. 32 accepta «Igl Amitg dil Pievel» las publicaziuns officialas.

Ils 13 de december 1841, compara igl «Amitg dil Pievel» per la davosa gada. Senza far in testament, ha quei pauper amitg dau si, sin quei sven-tireivel di siu spért, en consequenza della mort anetga. La tresta mort de quella gasetta ha per plirs onns fatg fin alla schurnalistica romontscha, pertgei che naven dals 13 de december 1841, entochen ils 11 de schaner 1845 *comparan neginas gasettas pli.*

V. Il Confederau Grischun.

Suenter ina cuorta pausa de 3 onns, vegn ei puspei tarmess dalla capitala grischuna ina nova gasetta romontscha, per emprova, sche quella hagi pli fermas alas, che sias perdavontas. Ella compara per l'emprema gada ils 11 de schaner 1845 e cuoza mo tochen il davos de fenadur de quei onn; en in temps de gronds moviments en nossa patria

svizzera. Il «Confederau Grischun» compara a Cuera, ella «Stamparia dils frars Sutter». El compara mintg' jamna ina gada, la sonda e cuosta 2 fl. 40 kr. per onn. Inserats 4 kr. per lingia. Brevs e daners franco. Sco devisa dil Confederau Grischun legin nus alla testa: «*Vinavon pleun siu!*»

Il format della gasetta ei anzi pli gronds, che quel dellas gasettas de tochen dacheu. Sco introducziun della nova gasetta legin nus sigl'emprem numer, la buca mal poesia:

Praefacziun.

En la natira va tut vinavon
 Causa nagina staat eri,
 Cunzun il carstgeun quel sto vinavon
 Toch' el ruauss' en santeri!
 «Cul temps vinavon, cul spert vinavon»
 Resuna per cuolms e per vals;
 «S' ti stas anavos, vas buc vinavon
 Eis cuolpa de gronds e bia mals.» —
 Romonschs! lein ira cul temps vinavon,
 Mai esser lein dent' ils davos;
 Mo pass moderai — e tut reflecton —
 Mein anzi schiglioc anavos. —
 Nies Motto perquei vein ora legiu
 Conforms a nossa tendenza;
 El ei «Vinavon adina pleun siu.»
 Sperein de grond' influenza.

Sin quella poesia suonda en stupent lungatg romontsch, il program, screts en in excellent stil oratoric, sco mai in artechel dellas antecessuras:

«Il Confederau Grischun vegn ad esser ina gasetta moderada progressiva per instructiun e devertiment dils Romonschs et oravon per il cumin pievel. Giustia, fei e verdat, cun mai emblidar vi la libertat, deigian quel compagnar — sin siu difficil e leischen viadi della journalistica». El vegni oravontut a dar la gronda peisa allas caussas e damondas las pli nizeivlas, mo dasperas duei era il devertiment buca vegnir emblidaus. Igl agen talent de descriver bein, muossa per ex. il sequent: «Davenda Tschamuot et ils auters aults salvadis de nies Cantun, nua, ch' ei glei treis meins freid e nov unviern, nua ch' il pauper pur ha quei quort temps de stad de far pli che quei ch' el po, per trer ord la tiarra il nutriment per el e sia famillia, nua che el sa gnianc esser ruasseivels la sointgia domengia e per spir miserias e deivets ein adina sco sin spinas, leu, nua ch' ei glei al pauper tut outra uisa entuorn il cor, ch' als Sigrs. Spirituals e Seculars, ch' enconuschan ordinariamein mo in mund de ventira, beinstar et abundonza, leu eis ei schon tut in auter viver, ch' en nossa biala capitala ner sper il pass de S. Lezi, nua ch' igl alv e tgietschen et auters buns fretgs, creschan cun meins breigia. En general ei la pli part dil pievel romonsch buca grad tschentada ella tiara della cucagnia, da quei dat il ault Piz Tumpiv cun siu diess de neiv gl' entir onn irrefussabla perdetgia.»

Dapli empermetta il redactur de setener vid il lungatg della Surselva, ed insumma vegni el a

far grond' atenziun sin nies lungatg, pertgei ch' ei fussi veramein de seturpegiar, sche nus romontschs havessien negin interess de nies lungatg, cura ch' ei vegni perfin teniu conferenzas sur de quel en tiaras jastras, sco quei ch' ei seigi d'aventau avon in per onns en Portugal. El creigi tuttavia buc, che quei seigi in pertratg malmadir, sche schon Livius in liung e lungurus historicher dils «Romaners» hagi scret sur digl origin dil lungatg de nos, sappi Dieus, con vegls «Raetiers»: «ne quid ex antiquo, praeter sonum linguae, nec eum incorruptum, retinerent». Quei pievel hagi de siu origin nuot auter pli ch' il tun dil lungatg, e quel aunc buca schubers dal tut. Sche gia il lungatg dils «Raetiers», dals quals el lai vegnir neu nus, era schi corruppius avon 2000 onns, sche co stat ei oz? En scadin cass in remarcabel secuntener, schibein dal pievel, sco era dal lungatg della Rezia. In Pader capucin che hagi scret avon 140 onns (el ha sbagliau per 20 onns; ei fuss 160 onns, pertgei ch' el manegia il cudisch de legendas: La Glisch sil Candelier, de P. Zacharias da Salò, Cumbel 1685), selamenti sur della variabla ortografia dils romontschs, la quala ins hagi aunc oz! «Tier nossa fin sur dal lungaitg romonsch pia fagein nus eunc quei dilema: u ch' el ei buns, ni ch' el ei sliatts; egl emprem cas duei ins el cultivar, en l' auter schar morir giu, et eri mintgia cas ha el sin quei pei giu pli liunga vitta, che quei ch' el meretta.»

Schibein il stil, sco era il cuort e bein ponde-

rau pareri sur nies lungatg romontsch, dattan cun-
inaga perdetga d'ina buna forza intellectuala ella
stiva redaczionala. — Alla fin de quei exemplaric
artechel de program, exprima la redacziun la spe-
ronza ed il cauld giavisch, ch'el stoppi buca parter
la sort de sias antecedentas, che seigien tuttas
mortas dalla nauscha malsogna dil trer anavos, e
che hagien ni victorisau, ni seigien mortas honori-
ficamein. Sch'ins laschi luvrar il Confederau ruas-
seivlamein, sch'empermetti el de secuntener en-
dretg! — Ei dueva ira tut auter! —

Ei va buca ton ditg, ch' il Confederau Grischun
muossa buca mo ch'el seigi liberals, mo ch'el fe-
tschi ferma politica antigesuita.

Ils paucs numers dil «Confederau Grischun»
ch'ins ha aunc anflau ein dedicai bunamein tuts
alla damonda dils gesuits, encunter ils quals l'en-
tira svizzera liberala e radicala da gliez temps spi-
dava fiug e flomma. Schebi che la redacziun dil
Confederau Grischun, era encunter ils gesuits,
sche seigi era remarcu per sia honur, ch'el hagi
era publicau artechels en favur dils gesuits. Mira
per ex. igl Extrafegl tier nr. 10: «Refutaziun dil
concept tuccont tier ils Jesuits». Che la redacziun
era aber ferm encunter ils P. P. gesuits muossa
gia il factum, che scadina nuviala da quellas varts,
che daventa a Lucerna encunter ils paders, vegn
registrada e sustenida dal Confederau Grischun.

Ch'ina tala gasetta ha buca giu liunga veta
tier nus ei de capir. Sco ei para scriveva gia la

bial' entschatta, il pot della Cadi, «retur» sil Confederau e scheva puspei marschar il compogn dalla val giu. Quei san ins prender ord la remarca della redacziun en nr. 6: «Ins sto repetidamein supplicar, ch' ins laschi il Confederau ira per sias vias tier ils abonnts, senza far si «retour» per scuidonza da certs, che han leutier negin dreitg, schiglioc vegns ins quels publicamein a numnar.»

Pertenent annunzias ha il Confederau fatg gronds progress en comparaziun cun las autras gasettas romontschas. El ei era igl emprem fegl romontsch, ch' accepta annunzias en lungatg tudestg. Alla fin de mintga numer vegn aunc dau part della: «Preziada della carn a Cuera, e dal prezi dil garnezi.» Sia tendenza ei stada sia mort e perquei ha il Confederau Grischun stuiu murir pèr miez onn vegls. Dal pugn de vesta linguistic ei il Confederau staus la megliera dellas tschun gasettas veglias.

Suenter ditg encurir, havein nus finalmein anflautgi ch' ei stau silmeins in temps redactur dil Confederau Grischun. El necrolog, sur landrechter Ludovic Vieli ella «Nova Gasetta Romonscha» nr. 28, 1867, legin nus: «Era dalla schurnalistica romonscha, neschida 1836 ha el els anno 40 priu part per in temps sco redactur dil «Confederau». Sur igl operar dil «Confederau» fa il «Romonsch» nr. 52, 1848 la buna remarca: «Silla catscha enconter ils Jesuits sefa el gleiti malvegnius tier biars de ses lecturs che surdatan il sventirau catschadur allas flommas. Adumbatten encuera in niev redactur dina

pli aulta e nobla dignitat de dar niev criedi al pauper Confederau. Quel tila anavos tut a galopp e dat schon els sis meins de sia vita si siu spirt culla solemna declaronza de stuer far bancarut per munconza d'abonnents.»

VI. Il Romonsch.

Strusch ei il Confederau Grischun staus morts e satraus, sche ha la partida digl «Amitg della Religion e della Patria,» dau la veta ad in niev fegl politic, il qual il pievel romontsch ha salidau cun in cordial «bein vegni tier nus». Il pli vegl numer de quei niev organ, datescha dils 16 d'ust 1845, ei aber nr. 2. de quella gasetta, aschia che nus savein quintar ora ch' il «Romonsch» seigi naschius ils 9 d'ust 1845. El compara mintgamai la sonda, a Cuera ord la Stamparia dils frars Sutter. 1846, 1847, e 1848 ord la Stamparia Pradella; 1848 cun la remarca: «Sut la responsabilitat dil stampadur: Benedetg Holdenried». Anno 48 compara el il venderdis, enstagl la sonda. . 1846 cuosta il «Romonsch» 2 fl. 40 kr.; 1847 2 fl.; 1848 2 fl. 20. kr. La redacziun ei buca numnada. Paucas annunzias. La tendenza dil «Romonsch» ei conservativ-catolica. Displascheivlamein havein nus paucas restonzas dil Romonsch de 1845. — Che quella stupenta gasetta ei vegnida preservada dalla totala spariziun, havein nus d'engraziar al bibliotecar della biblioteca romontscha en claustra a Münster, nua ch' il «Romonsch» vegn pertgiraus sco

aur. Cun excepziun d'anno 45, possedein nus en claustra, il «Romonsch» bunamein complets. Cun agid de quellas treis annadas ch'existan aunc savein nus dar in ualti gest maletg sur igl operar de quella secunda gasetta conservativa. .

Sco motto, che dat perdetga per ses principis, legin nus alla testa dil «Romonsch» naven d'anno 46 entochen anno 47 ils cristianeivels plaids:

«Render bien per mal duei esser tia vendetga,
Quei fa a ti honor e tschenta da vart dretga.
Dueivlas correcziuns dai senza petradat,
E lauda mei negin mo per flatems, nu'laud mal stat.»

Pli intressants per nus e per la historia dil «Romonsch» ei il program per 1846, il qual ei vengonzs de vegnir publicaus en siu original, cheu en questa historia della schurnalistica sursilvana: «Il Romonsch vegn a comparer sco vivon ina gada per jamna, numnadamein la sonda, culla suletta midada, ch'el vegn decheudenvi stampaus ella stamparia Pradella. La raschun de quela midadaei: che quei liug para alla redacziun pli adequata, per mantener bien et exact uorden en scadin risguard. Per miez della sura numnada translocaziun dil «Romonsch» ei il redactur uss' el cas d'astgar segirar il publicum romonsch schibein d'in bien et exact regulament de spediziun sco era dina redacziun corrispondenta al general giavisch e basegns dil temps.

Supponent pia, ch'ils respet. lecturs dil «Romonsch», conservian la madem' affecziun et il madem' interess per el sco ei han mussau el davos

miez onn vargau, vegn la redacziun era de sia vart, a sedar tuta pusseivla bregia, de leger ora per il «Romonsch» caussas, las qualas ein per il pievel e sia beinstonza las pli adequatas.

Per quella fin vegn el a sedar giu cun causas instructivas en general, seigi lu sur religiun, politica, agricultura etc. mintga mai sco il temps e las circumstanzas portan cun sesez et il basegns de nies pievel damonda. Mintga ton temps vegn el a dar or in extra-fegl contenent diversitats, p. e. lesschas e tschentaments de nossa tiara, fablas, aneddotas etc. per instrucziun e divertiment. Siu lungatg resta il madem; sia stilisaziun, ton sco sepo, populara.

Ferton aber ch' ils respect. lecturs legian quelas lingias, fan senza dubi biars de quels la damonda: tgei colur, tgei tendenza ha il «Romonsch» ha el forza midau colur e casacca culla midada de stamparia? Ina damonda fetg naturala d' oz il di; per tgei mintga gasetta para de stuer haver siu praedicat u «conservativa» u «radicala».

Schege ch' il «Romonsch» ei sedaus giu depi de sia existenza principalmein cun caussas instructivas e d' agricultura — il qual el vegn era a considerar decheudenvi per sia principalitat, — sche ha el tonaton buca saviu sedistacar totalmein della politica (general materia dellas gasettas), la quala ha novissim mess l' entira Svizzeria sco biaras autras tiaras buca mo en moviment, sunder quela era dividiu en duas parts, che vegnan regidas de diversas e fetg divergentas ideas e maximas: la par-

tida «conservativa» pli adequata detg «aristocratica» e la partida «radicala», dus evidents extremis, essend che quei, ch' ina partida di e pretenda, ei els egls de l' altra calumnias, manzognas etc. et aschia viceversa.

Il «Romansch» ha sco mintgin ch' ha legiu el e dad el zacu udiu, perteniu tier pli u meins all'emprima; e vegn era decheudenvi ad udir tier alla madema; el vegn aber a secomparer moderaus, pia a sepertgitar de scadin extrem, il qual sa e sto manar mo tier absurditats; vegn derigius mo da passius stravagantas, las qualas tschochantan la natural' intelgentscha e raschun. Denter quels dus grons extremis dil «conservatismus» — pli adequat aristocratismus — e «radcalismus» eis ei in gron spazi, nua che las ideas et ils meinis ein bia pli raschuneivels, nua che raschun et intelgentscha ein buca tschochantadas, cun in plaid, nua che la vera libertat de spirt e partratg exista, essend che cheu semuossan ni absurditats, ni passius ni extremis, e quei ei il schi numnau «ver conservatismus». Per quei principi conservativ ei la redacziun dil «Romansch» prida en; per quel vegn ella a luvrar e quel mai a bandunar; ella vegn a considerar quel sco per siu ver manader, che pertgira da scadin precipezi, al qual ins ei ordinariamein exponius silla via publicistica. Da quella idea penetrada, crei la redacziun, d' haver et aquistar bia favorits per il «Romansch» e spescha aschia era, che sia sinceraziun seigi buca

vana, de saver contribuir bia tier la promoziun della cultivaziun e beinstonza de nies pievel romonsch.»

Ord quels plaids savess in ni l'auter forza supponer, ch' il «Romonsch» eri plitost ina gasetta «liberal-conservativa», miezmiur e miezutschi! Sche nus repassein las annadas anflein nus per nies smarvegl, che quel ei stregn conservativ-catolics, *oravon tut catolics*.

Il menzionau «Extra-fegl», che veva l'intenziun de purtar plitost caussas de feuilleton, ei comparius en quellas 3 annadas che nus possedein, mo mintga quater tempras ina gada. Il «Romonsch» ei perquei tuttina, l'emprema gasetta romontscha, che fa l'emprova ed entscheiva cun in «Feuilleton», schebi quei plaid, sesanfla buc aunc el «Romonsch». Quella specia de litteratura de divertiment compara in tempset mintgamai sin la quarta pagina. Per tenent quella partiziun ei la redacziun dil «Romonsch» fetg practica. Ella publichescha pigns feuilletons, che cuozan sil pli quater gadas. — Segir il pli practic per ina gasetta jamnila. — Ein quellas cuortas historiettas era buca de muntada litterarica, sch' ein ellas tonaton fetg instructivas ed el medem temps surveschan ellas per divertiment. De quella specia litteratura lein nus notificar cheu ils tetels d'entginas emprovas: «In' emperneivla et instructiva historia de treis figls d'in rugadur, ils quals ein finalmein d'aventai gronds Signurs». «Spass e dadatschiert». «Las mateuns en China». «Gion

Gieri tila la Capetscha». «Gellert e siu aduratur della tiara». «Instructiva admoniziun din um de mistregn a siu figl avon che termetter el egl jester». «Fuorns comunabels». «Ina memi gronda carezia ei nuscheivla». — Cull' entschatta digl onn 1847 entochen la fin dil «Romonsch», il december 1848, calan quellas historias de cuort' uriala de comparer; quei temps de tons moviments politics en Svizzerà (l' uiara dil Sonderbund) duvrava mal tut il spazi della gasetta!

Quei ch' aulza en in cert grau il «Romonsch» sur las gasettas d' avon, ein ils capo-artechels, ch' ein adina screts aschi popularmein, ed ein arundai, ch' in e scadin de quels representa in' ovretta per sesez! Arisguard il «progress» che vegneva gest dal temps dil «Romonsch» perdegaus e propagaus per tut il mund entuorn, perdegia er' el in progress, mo tut in auter, che per ex. las gasettas liberalas, che consisteva per part: en sprez cunter tutta religiun, encunter ils survients de quella etc. etc.; na el propaghescha in' autra civilisaziun, in auter progress. El lavura en emprema lingia per bunas scolas ruralas. Perdetga de quei dattan ils artechels sco: «Mo la scola contegn la vera vita». (Plaids d' istruzziun, animaziun ed elevaziun per mussaders.) «Il spirt religiùs dellas scolas ruralas». «Ils pleivonts en fatgs de scola». Lura 1847, 4 liungs artechels d' eminenta valeta: «Las scolas ruralas». Buc' emblidar astgein nus ils excellents artechels sur la damonda co gidar il pauperesser

finanzial- e moralmein: «Il stand pauperil». «Il pauperesser». «Mettels encunter la Paupradat». «Als rehs per ils paupers,» cul bi motto:

«Ils truffels schmarscheschan,

Fallius ei' l greun:

Tgi mai al pauper

Dat paun dameun?»

Era per nies lungatg romontsch lavura «Il Romonsch» e fa aschia tutta honor a siu num. Aunc oz en in temps, nua ch' ins pudess bunamein crer, che davart il romontsch e sia historia seigien nus sigl ault, han ils suandonts artechels lur valeta: «La Sursaissa romonscha vegn gleiti Sursaissa tudestga.» «Il Romonsch en conflict cul Romonsch.» «Cuorta e tonaton liunga risposta» (davart il lungatg romontsch).

Pertenent il recumandar il progress e novs indrezs en fatgs d' economia ed agricultura, sco era en damondas de traffic e commerci ei il Romonsch tuttavia prudents e va alla moda grischuna: «Nus Grischuns mein plaun nies e platamein, mo persuerter inton pli segir; nus schein far auters lur emprovas, e suenter il curdar ora bein ne mal, seneziein nus dal resultat ded ellas ne buc. Aschia savein e duein nus era far cul progress: il bien e ver deigi entrar en nossa cara patria, il schliet deigi esser bandischaus dad ella. Nus vesein ils fretgs ded in e de l' auter e savein vid tgeinin nus havein de setener».

Mirond entuorn en nossa Svizzera, sch' il *ver*

progress seigi veramein aschi avanzaus tier ils auters cantuns, astg' el dir:

«Il Grischun per pleuns ch' el ei
Sesanfl' adina sin in pei,
Ch' el astga schar udir, mirar
Ad auters biars er' fatscha far!»

Intressant eis ei era de saver, cun quei che nus havein aunc en buna memoria las grondas e liungas polemicas ella pressa romontscha dil novissim temps pervia de Pestalozzi, tgei posiziun il «Romonsch» pren en per el tier la caschun de: «Pestalozzi e la celebraziun de sia nativitat d'avon tschien onns.» Cun in plaid: Il Romonsch renconuscha compleinamein il bien che Pestalozzi ha prestau per la scola populara, senza metter el si enta parvis. El ei pia aschi lunsch gests encunter el.

Cun risguard silla revisiun della constituziun federala, porta il «Romonsch» alla testa il motto: (1847 e 1848.)

Examinesch' il «niev» et il «vegl»
Cun saung freid e clar e bien egl,
Enquera mo «glisch» «dretg» e «verdat»
Mo mai passiuns e parzialitat.

«Il Romonsch» *stat en per la revisiun* e suenter la campagna scriva el, anno 48 en nr. 38. «Obbligaziun eis ei ussa de mintga brav burgais de prestar conscienziusa fideivladat alla nova constituziun, fideivladat era senza engiuramen».

Dils gronds evenements politics de nossa patria, en quei temps burasclus pren il Romonsch

viva art e part, mo adina tempradamein, mai cun extravaganzas. Ins legi da quellas varts per seperschuader de quei factum, ils artechels:» La Vocaziun dils Jesuits a Luzern e dil Dr. Zeller a Bern. Ina paralella!» «L' ujjara civila» etc. ell' annada 1847. Era a risguard la politica papala muossa il «Romonsch» sias bunas enconuschientschas. (Mira: «Pius IX e sias reformas.»)

Catolics e conservativs tochen la crusta semuossa il «Romonsch» oravon tut el combat encunter il «*liber Rhaetier*» ed encunter la «Gasetta grischuna» (duas gasettas tudestgas liberalas). El perpeten combat cun quellas duas compognas ei il «Romonsch» el stan de parter ora fermas presas, sco buc ina ded ellas duas. Perquei vegn il Romonsch tuttina mai propri maltschecs, schebi ch' el capescha oreifer de dar strihadas e burschnadas. Ins legi per ex.: «Epistla dil «Romonsch» alla gasetta grischuna», ni era «Emprima epistla dil Romonsch al «*liber Rhaetier*» sco per publica renconuschientscha de sia premura pil Catholicismus». En quei davos artechel pareglia el il Rhaetier cun in muschin: «In muschin eis ti liber Rhaetier, che setschentas da temps en temps sin instituts della baselgia catholica per malignamein piziar quels. Pliras gadas vein nus catschau daven tei; 'gl emprim culla buna e suenter culla torta taluisa, che ti has per in grond temps schau pender las alas. Sin nossa repplica — pervia dil Coelibat — has ti saviu rispunder nuot e stos pia tez schar valer,

che ti hagues negina vera idea dal Catholicismus e sappias a nus cun raschun buca grettintar, sche nus declarein tias repetidas e malgestas attacas enconter catholicas doctrinas e disciplinas mo sco per tschontschas malmadiras, arrogantas e petulantias».

Tschec, mo bein dau! Il lungatg, sco era il stil dil «Romonsch» ei en general buns e per part fetg buns. A fatgs politics, sco tschentadas etc. maunca buc la viva descripziun. Ina emprova dil cumin della Cadi de 1848, nr. 24. «Tenor vegl usit ei il cumin vegnius aviarts dal Monsignor Avat de Mustér; en sia cuorta e biala peroraziun ha el fatg attents sils trists evenemens dil davos bienni. Ses serius plaids de pasch e reconziliaziun han fatg buna impressiun, gie — incredibile dictu — els han muontau liberals advocats tier larmas! Sin quei vegn ei legiu avon tras Amtsstatthalter ina brev dil Sgr. Mistral regent, A. Arpagaus, ella quala el raquinta e zvar sine ira et studio, ch'ei seigi vegniu instradau enconter el in process pervia de sia corrispondenza culs chefs della ligia privata, ch'el hagi suenter las inquisiziuns fatgas cun el stoviu empermetter de buca personalmein, sunder mo tras siu Amtsstattalter dar giu siu offici. Sin quela tetg adequata e prudenta brev eis ei vegniu fatg neginas remarcas e caneras, et ins ha ruaseivlamein podiu passar tiellas elecziuns. Strusch ha aber il Sgr. Mistral Cagienard, che ha cun buna tactica e dueivla nunpartischontadad manau il cumin, giu proponiu per commissiun digl

entir magistrat, de surdar a Sgr. Dr. Condrau la carica de Mistral, sche vulten entgins paucs protestar enconter quela proposiziun e garegian cun aulta vusch, che Sgr. Landrichter Peter Ant. de Latour vegni legius ora per beinmeriteivel Mistral. Quela ecclatanta designaziun ha denton anflau zun pauc applaus, nuotatonmeins vegn sia Sabienscha, cargada da ses vegls trabants e postada silla buorra. Cheu stat ella sco ina majestusa-ruina, ina splendida praeteritat davos ella, aber in trist present avon ella. O tempi passati! Din temps schi pussents e temius, et ussa senza negina auctoritat e stima, avon in ver dictator et uss igl object de diversas beffas. Ils particulars duns de sia Sabienscha han gleiti schau renconoscher ella sia deplorabla posiziun. Sentend la vusch dil pievel patratg' ella spert vid ina honorifica retirada. Il candidat de varga 70 onns sestgisescha de buca saver acceptar la mistralia muort sia aulta vegliadetgna, muort sias fleivlas forzas, el seigi ina gada bein staus enzatgei, seigi aber ussa buc el stan d'administrar sias atgnas caussas, nundir in entir cumin. Quei humiliteivel confess ha acquistau general applaus, nuotatonmeins ha sia partida, savend bein avunda pertgei mira che sia Sabienscha hagi priu temps e breigia, de frequentar il cumin, insistiu sin sia tscharna. Aber ah! ina splendida majoritat votescha pella proposiziun dil magistrat e declara aschia l'emancipaziun da sia Sabienscha. etc. . .»

Schebi ch' il Romonsch ei screts en uorden e

per bein manegiar cul pievel muntagnard, sch' ei el staus ina gasetta da biars odiada. Gie, igl ei perfin vegniu avon ch' ins ha legiu giu el sin vischnaunca. Pervia de quei sepeglia el buc en fetg, e di cun bien humor: «Guess, nus essen persuadi, (che quei seigi d'aventau) ord negins auters motivs, che per cultivar e civilisar il pievel e per quel instruir tont sco pusseivel, ton en fatgs politics sco economics. In inserat public merita in public engraziamen.»

Sche nus prendein en égl il davos factum, co il Romonsch, vegneva savens discreditaus, sche capin nus ch' el ha giu treis differentas redacziuns en treis onns e miez; pertgei vuler mo il bien d' in pievel aunc en biars graus primitivs, e per pagaglia survegnir cul pal grond giu pil dies, ei empau de stufi, era per dies e spatlas grischunas!

L'emprema redacziun va dall'entschatta entochen la fin digl on 1846. El davos numer de 1846 a caschun de quella midada legin nus: «Sin Daniev vegn il «Romonsch» a comparer sut ina nova Redacziun, la quala dumbra Conluvrers e Correspondents en tutas valadas romonschas. Essend aber che quela nova interpresa intenda negin interess economic, sunder ha solettamein la tendenza de promover l' instrucziun dil pievel romonsch, sche vegn igl annual preci sbassaus sin fl. 2. Il «Romonsch» vegn redigius en in spirt progressiv, el vegn a risguardar tuts ils basegns dil pievel e per-

quei buca mo sedar giu culla politica, sunder era cun autras caussas instructivas.»

La secunda redacziun va naven da Daniev 1847 entochen ils 11 d' uost 1848. La tiarza e davosa redacziun cuoza dals 11 d' uost entochen alla fin dil «Romonsch», ils 29 de december 1848.

La secunda redacziun, che ha cuzzau in onn e miez, dat tier il comiau ina cuorta survesta sur igl operar dil «Romonsch» surdond la pleva redacziunala ad in niev redacter: «Quela (la nova redacziun!) vegn egl essenzial a diriger quei fegl el madem spirt sco tochen encheu. Engraziand als resp. abonnts per lur confidanza schenghiada alla Redacziun sa ella segirar els, ch' ella hagi suenter siu meglier saver e poder sesprovau, de star fideivla a siu motto cun encurir «glisch», «dretg» e «verdat», mo mai «passiuns e parzialitat», senza riguard sin applaus dad ina ne l' altra partida. Gie, grad la circumstanza, ch' ella ei beinduras buca mo vegnida en polemica cun gasettas radicalas, sunder era pliras gadas vegnida smanatschada cun process, per motiv ch' ella ha publicamein turziau anthipatias enconter scolas, vegl abus, arroganzas d' obscurantismus etc. ei ina clar' enzena ch' ella hagi examinau il «niev» et il «vegl» cun clar e bien égl.»

Tgeinins ein stai ils redactors dil «Romonsch»? Naven dals 9 d' uost 1845 entochen la fin digl onn 1846 havein nus da quellas varts buca propi segirs mussaments! Comparegliein nus ils capo-artechels

dell'annada 46 cun quels de 1847 e 1848, sche croda a nus cun ina gada en egl la gronda seme-glientscha a risguard stilisaziun e tun polemic de quellas treis annadas, aschia ch'ei resultescha ord quei factum, ch' il redactur stabel de 1847 entochen igl uost 1848 seigi era staus, sche buca redacter, sche tonaton emprem collaboratur dil «Romonsch» de 1846. Igl ei quei stau negin auter, che *prof. Placi Condrau*, da lezzas uras giuven professor a Cuera, pli tard fundatur e redactur della «Gasetta Romontscha» a Mustér. (Mira: P. M. Carnot, «Dus veterans della pressa», Ischi XVIII, pag. 21 s.)

Il davos redactur dil «Romonsch» naven digl uost 1848 entochen la fin dil «Romonsch», ils 29 de december 1848, ei stau nies poet nazional *Gion Antoni Huonder*, de Segnas.

Il niev redactur meina vinavon la barca en uorden. Oravon tut ei el prius en per tut *igl agen* de nossa tiara romontscha, cun in plaid, ei sema-nifestescha sco ver patriot, schibein en damondas politicas, sco era socialas. Tscheu e leu encurschein nus aber era, ch' el ei aunc buc il schurnalist pratic, sco per ex. *prof. Placi Condrau*.

Il «Romonsch» fuss staus ina gasetta vengonza de viver ed operar aunc biars onns, aber sco tut sias antecessuras, ha era ella pervia dellas pli che magras finanzas stoviu calar de comparer; quei ei stau igl emprem motiv. Da l'autra vart ei era *Gion Antoni Huonder* staus la caschun, ch' il Ro-

monsch ha calau de comparer, pertgei ch' el, in um giuven plein ideal ed entusiasmus per bunas interpresas publicas, leva dar ora ina gasetta conservativa-catolica, per *tut ils catolics grischuns*, per romontschs e tudestgs, pertgei che da lezzas uras existeva negina gasetta catolica-tudestga, ed el carteva, ch' ei fussi per il general de pli grond nez, sch' ei comparessi en nies cantun in feigl catholic tudestg ch' in romontsch, «pertgei,» di el, «ch' il pievel romonsch capeschi generalmein il tudestg, buc aber il pievel tudestg romontsch».

Il feigl tudestg, che Huonder veva gia battegiu cul bi num «Alpensohn» ei morts, avon che haver viu la glisch de quest mund, — el ei buca comparius; pertgei enderschin nus tier l' ediziun della proxima gasetta romontscha!

Sche nus considerein la caussa oz en in temps de grond moviment romontsch, sche savein nus selegrar, che quei feigl muntagnard tudestg ei buca vegnius alla glisch, pertgei che, sch' el fuss daus siado in compogn en uorden e fuss sefatgs valer, sche tgi sa sch' el havess buc' era gidau tier ina pli sperta germanisaziun de nies pievel romontsch?

Dein nus ussa ina cuorta egliada anavos sin las sis gasettas romontschas, ch' ein comparidas entochen 1849, sche para la schurnalistica romontscha a nus, d' esser suttaposta ad in trest fatum: ella ei bein productiva, mo tut sias feglias peglian ina cuorta fin, ellas vegnan e svaneschan sco me-

teurs. En pauc pli ch' in decenni ein quellas 6 gasettas romontschas comparidas e quei lu aunc de tuttas colurs: radicalas, conservativas e libera-las, mo tuttas mieran giu en lur giuvens dis, gie ins astga dir, ch' ellas seigien tuttas seccadas vi dal trer anavos. Il pli vegls de quels sis vegn il «Romonsch», schebi ch' era el sto tener leu en ses treis onns e miez.

Mo aschi cuort sco el ha viviu ed operau, eis el tonaton el cass de render quen ad in ludeivel publicum, sco buc in de ses antecessurs: «Pertenant tier igl operar dil Romonsch, sche selubin nus de far entginas reflexiuns. In gasettist romonsch ha ina leischna cariera, per haver ina honorifica existenza enamiez dina schi pintga populaziun, munglass el saver far dretg a tuts stands et a tuttas partidas — ina caussa nunpusseivla. Il Romonsch ha schon tier sia neschienscha sedecclarau pil princip liberal-conservativ, pil progress moderau. El ei semussaus *liberals* cun oravon encurir de gudognar il pievel romonsch per emeglioraziun de scolas — ils merits dil Romonsch en quei riguart han sez gasettas radicalas publicamein renconoschiu — el ha operau pil *liberalismus* cun dar tutta breigia de prender al pievel sias antipathias enconter tuttas renovaziuns, cun recomendar ad el tuttas saluteivlas reformas en fatgs d'economia e della politica. Il Romonsch astga pia cun tutta raschun pretender, ch' el hagi suenter sias forzas luvrau pil ver sclarimen dil pievel, che consista segiramein

buc el bandischar Jesuits, sblundergiar claustras, el sustener tuts pusseivels frischärlis e fugitivs en lur revoltas enconter ils staats vischinonts.

Il Romonsch ei semussaus *conservativs* cun encurir de conservar la pasch confessionala e schar a mintgin ses dretgs e sias libertats. El ha mai pretendiu d'esser perfetgs et infallibels, mo ha era tras neginas smanatschas schau stermentar giu de propagar las ideas ch'el ha renconoschiu per veras e bunas. Malemperneivladats e reclamaziuns de tuts mauns ha ei en quels 3 e miez onns mai muncau: in di smanatschaven ils capuciners talians de prender lur demissiun in corpore, sch' il Romonsch surdetti eunc ina «capucinada» alla publicitat; in auter di vegn il Romonsch honoraus cun hazras brevunas de gronds e possents magnats, che vul-ten far ad el il process muort publicas criticas sur lur far e demanar; baul compara ina deputaziun de mats, sedulend ch' il Romonsch hagi turziau memia scharf lur hengiards, baul ina deputaziun de hermès, che selamentan, ch' il Romonsch porti memia savens la sbassada dils prezis dil graun e criticheschi memia lur splendusas operaziuns mercantilas. . . Tier tut quei ha il Romonsch eunc bein savens stoviu haver pazienza de vegnir blas-maus da sias soras tudestgas per in feigl obscurant e nuscheivels pil pievel, aber grad la savida de haver contentau dil tut negina partida, legra il Romonsch sin pugn de mort, e fa ver ch'el hagi

encuretg d'esser nonpartischonts e de survir ne al stabilismus ne al radicalismus.

Il Romonsch pren pia comiau da ses lecturs cun engraziar pella fidonza ad el schenghiada e cul cauld giavisch, ch' il pievel romonsch encueri de semussar pli e pli meriteivels de sia libertat e dils particulars duns, che il Scaffider ha schi rehamein ad el schenghiau».

Il «Romonsch» ha calau de comparer ils 29 de december 1848.

VII. Amitg dil Pievel.

Enstagl della gasetta tudestga «Alpensohn» che dueva comparer cun Daniev 1849 per ils tudestgs e romontschs catolics, compara ils 2 de schaner 1849 ina nova gasetta romontscha cul num «Amitg dil Pievel».

Co igl ei iu pér el davos mument raquenta G. A. Huonder, igl emprem redactur digl «Amitg dil Pievel» en ina brev a sia spusa: «Aschi prest ch' igl ei vegniu a strada, che la gasetta romontscha, la suletta lectura politica per nies pievel catholic, cali de comparer, sche ein ils radicals secunvegni ed han annunziiau ina gasetta romontscha radicala. Quei era ina frida per il capetel cathedral e per nos spirituals. «Igl Alpensohn» era schon sut la pressa; cheu hai jeu pér la sera stuiu semetter davos meisa e scriver l'entira notg ina nova gasetta romontscha, la quala fuva lu era finida la damaun ed ei vegnida spedita en tuttas parts dil

cantun. Aschia essan nus prevegni als radicals, che ein ussa disisti da lur plan.» (Mira: Tschespet IV. pag. 27 s.)

Igl «Amitg dil Pievel» compara naven da Darniev 1849 entochen il davos de december 1856. Nr. 1 Cuera, *mesjamna* ils 2 de schaner 1849 entochen 1854 — Sut la responsabilitad dil stampatur: *Benedetg Holdenried*. Naven da 1854 nr. 11 ils 17 de mars vegn el squitschaus da Gion Pradella; cun nr. 80, 1856, ord la stamparia episcopala, denton mo per cuort temps, pertgei che cun nr. 98, 1856 entochen la fin, vegn el stampaus dals Frars Pradella. Cun nr. 12, 1851 compara el mintgamai il venderdis, naven da 1855 duas gadas ad jamna, il mardis ed il venderdis. Gl'emprem cuosta el mo 2 fl. 20 kr. naven da 1850, 2 fl. 46 kr., pertgei che naven ded ussa sto l'expediziun pagar il porto. 1852 cuosta el 4 fr. 1855 per motiv, ch'el vegn daus ora duas gadas ad jamna, cuosta el 5 fr. 50. Igl «Amitg dil Pievel» ei l'emprema gasetta romontscha, che vegn cun in feuilleton sut il streh, sin las treis empremas paginas; il feuilleton compara aber mo entochen 1855. Paucas annunzias! Sco tier tut las gasettas romontschas de tochen dacheu, vegnan las paginas de scadin numer paginadas vinavon. Quei cala lu cun 1855. La redacziun ei buca numnada. Tgi che ha dau la veta agl'emprem numer savein nus! *G. A. Huonder* ei buca staus ditg redactur digl «Amitg dil Pievel»; silpli entochen la fin de 1849.

Aunc quei onn pren prof. *Placi Condrau* viva part della redacziun; sia moda e maniera el scriver se-manifestescha en plirs artechels. Cun Daniev 1850 meina *Placi Condrau* la barca digl «Amitg dil Pievel», entochen viaden egl uost de quei onn. La raschun muort la quala prof. Placi Condrau ei buca staus vinavon ella redacziun digl Amitg, ei stada ch' el ha bandunau Cuera, tier la fusiun dellas duas scolas cantonalas (26 de zercladur 1850) ed ius a Mustér sco professor della nova scola claustrala. Silsunter han aunc priu part della redacziun Sgr. cancellier episcopal Casanova, pli baul staus con-redactur dell' emprema gasetta conservativa, dagl «Amitg della Religiun e della patria». In dils pli distingui *collaborateurs* digl «Amitg» duront tut il temps, che quel ha existiu ei stau prof. *Nuth* de Clavaniev, Mustér. Pli liung temps, ualti carteivel naven d'anno 51 entochen anno 55, ei *Gion Giachen Gapaul* de Breil, che veva per tscheins l'ustria dil Hof a Cuera, staus redactur digl Amitg dil Pievel. Igl uestg pagava ad el per scriver la gasetta 400 frs. ad onn. (Gion Giachen Capaul dueva vegnir augsegner. El ei aber buca vegnius, sunder maridaus e giu 2 fegls, ch' ein omisdus vegni spirituals, Faustus e Gion, e morts a Regensburg. Pareglia era Dr. Simonet: Die Weltgeistlichen Graubündens. Nr. 75 Nachträge.)

La davosa redacziun digl Amitg dil Pievel, va naven dals 3 de fenadur 1855 entochen la fin de

1856. Tier quella midada en redacziun scriva igl Amitg en nr. 53, 1855: «La tendenza de nossa gasetta vegn dacheunaven sco catholica e per la gronda part per il pievel catholic plitost ad esser religiosa e quei per tont pli, che nus essen della persuasiun, che la religiun che fa ora la principat dil carstgieun, dei era ella veta publica buca vegnir considerata, sco las 5 rodas vid il carr, sco quei ch' il spert dil temps, la direcziun d' ina certa philosophia vulen far.» Quei temps dei in cert Fl. Decurtins esser staus redactur.

Pertenent tendenza e colur digl «Amitg dil Pievel», ei quel nuot auter che la continuaziun dil «Romonsch» de 1848. Nus vesein quei gia ord igl emprem numer: «Sin differentes giavischs, ch' ein quels dis tut nunspetgadamein vegni tier da plirs mauns all' expediziun dil Romonsch ei quella serevolvida de dar ora ina nova gasetta romonscha e per denton eunc refierer la ediziun dil schon indicau fegl tudestg. L' expidiziun ha buna speranza, che quel vegni bein retscharts dal publicum, per quei ch' el vegn a semussar d' esser vengonz dil num ch' el porta Igl «Amitg» vegn val sco amitg dil pievel, sedar giu buca mo culla politica, sunder era cun autras caussas instructivas, che promoven l' economia publica e privata, il divertimen e recreaziun de ses lecturs; per quei vegn el mintga gada en siu feuilleton alternativamein a portar enzitgei semigliont» (nr. 1, 1849).

Igl «Amitg dil Pievel» muossa dall' entschatta

enneu, entochen la fin, colur e tendenza conservativ-catolica. El ei per ordinari ruasseivels e pacifics, mo ina gada tentaus e cudizzaus da sias adversarias: la «Grischuna» (Bündner Zeitung) ed igl «Alpensohn», capescha igl «Amitg» de pagar anavos sin moda exemplarica. Gie el ei era beinduras el cass de dar dretg e seniester entuorn las ureglias, ch'ei tuna de sec. Era al «Romonsch» (1850–1852), ina nova gasetta romontscha liberala, dalla quala nus vegnin aunc a raschunar, dat el savens fermas presas, che fan sturnidar il compogn bi legher. Cul «Romonsch» ha igl «Amitg» surtut de sestrer pervia dellas duas scolas cantonales. Il «Romonsch» liberal stev' en per l'uniun dellas duas scolas ed igl «Amitg» sco tochen dacheu per la separaziun. Per haver in'idea dellas bunas forzas cun las qualas igl «Amitg» batta per sias ideas da quellas varts legi ils sequents artechels: «Era in plaid sull'uniun dellas scolas cantonales» (nr. 27, 1849). Sur la medema materia va era igl artechel: «Ils Protestants dil cantun St. Gagli et ils Catholics Grischuns. Ina parallela» (nr. 28, 1849). «La damonda sull'uniun dellas scolas cantonales avon il Cussegl grond» (nr. 29). «La conclusiun e prevedida fin della cath. scola cantonala» (nr. 31, 1849) ed auters.

Ella polemica semanifestescha igl emprem redactur *G. A. Huonder* adina fetg nobels, nuotaton-meins sa era el dar bunas strihadas tscheu e leu; ina emprova: «La migeivla «Grischuna» sgregna en-

viers la fraterna lecziun, ch' ella ha survegniu dagl
 «Amitg dil pievel» numer 35, e cuora tochen ellas
 Lagunas de Vaniescha per savun et aua de sela-
 var. Aber siu pauper Othiop numer 68 ei memia
 ners per saver e poder s' imbianchir, conpli mo
 cun aua tschuffa, sco quei vul darentar el numer
 71 della madema «Grischuna» (nr. 38, 1849). L' ex-
 primida e consequenta tendenza catolica, digl «A-
 mitg dil Pievel» ha gia 1849 clamau in' autra ga-
 setta romontscha sil camp de battaglia, ina liberala:
 «La ligia nova», la quala ei aber comparida, mo
 en in sulet numer, epi morta dalla daguota.
 Quella cuorta historia enderschin nus manedla-
 mein en ina epistla digl «Amitg» al «liberale
 Alpenbote» (nr. 42, 1849): «La benevolienscha col-
 legiala, il grond dun de calumniar et il bi libera-
 lismus de nies aschi numnau Alpenbote ei stau gl'
 emprim, ch' igl Amitg dil pievel ha giu l' honor
 d' imprendier d' enconoscher sin quest mund. Strusch
 ei igl Amitg staus neschius, sche cuora igl Alpen-
 bote neutier cun siu hazer benghel publicistic e senza
 negina enconoschienscha digl Amitg taxesch' el quel
 per in obscurant, fanaticher, valanuot et inimitg
 dil pievel, e recamonda el madem temps al pievel
 romonsch in auter niev neschiu apiestel «la ligia
 nova», — sia figliola. Igl Amitg dil pievel ha den-
 ton sefutrau pauc pigl urlem alpenbotic, el ha sefi-
 dau sin sia bun' intenziun; sigl agid de Diu e sil
 bien sen dil pievel grischun et ei cun quella fidon-
 za vegnius pli lunsch, che la ligia nova cull' aulta

protecziun digl Alpenbote — la ligia nova, che ha strusch giu retschert il batten de dunauns, ch' ella ha schon dau si siu spirt malgrad ils miedis e las medischnas, che vegneven da tuts mauns. La gretta alpenbotica enconter igl Amitg ei sil suenter eunc carschida tras quei che quel ha giu la gagliardia, d'alzar sia vusch enconter la projectada uniun dellas scolas, gie il fel digl Alpenbote ei schluppaus, cur ch' igl Amitg ha offeriu ad el in pèr petras pillas fabricadas pigl Alpenbote dad in stimau magnat (Staatsmann u. kein Professor) — pillas, ch' eran segiramein ualti fermas de tuchiar per maguns laviai tras zucherems de marcaus. Tgei fa nies pauper Alpenbote en sia melania? Quindisch dis studegia el suenter ina defensiuon, ch' ins sa caracterisar il meglier cul proverb: «si tacuisses, philosophus mansisses». Per munconza dellas sufficientas emprovas carga el tut devilau siu codex de fraseologia e grobianologia e vul sturnir cun quel igl Amitg dil pievel. Tgei tempiasta de vanas frisas! «Grir, sfalsiar, calumniar ein adina las armas digl Amitg — personalitats e smanatschas sias raschuns etc. . .

«Quei artechel ei in act de impurtonza, ei gliei la vusch dina partida ch' entscheiva suenter ils novissims evenements sil theater dil mund puspei a trer flad.» (Citau dagl «Amitg» ord igl «Alpenbote»).

Sin quella attacca, sa era igl Amitg mussar ils dents.

«Tgei bagliaffa, tgei logica! En in liug di el,

ch'igl Amitg hagi adina mo griu e calumniu, en in auter aber, ch'igl Amitg entscheivi a trer flat mo dapi ch' ils potentats hagian domignau ils revoluzers europeics. Ellas aveinas digl Amitg dil pievel cuora franc schi bien saung republican sco ellas alpenboticas, igl Amitg ha mai fatg reverenzias enconter potentats, mo el vegn era mai a storscher sia totona sut il giuf radical. Schi ditg aber, ch'igl Alpenbote sa buca mussar si, tgei ch'igl Amitg hagi adina sfalsiau e tgi ch'el hagi adina calumniu, declarein nus sia maligna pretenziun per ina *impertinenta manzegna* etc. . . . »

Nus vesein ord ils sura exempels, co igl Amitg sa mussar ils dents ed era morder sch'ei sto esser. Il medem fa el era savens encunter siu pli prigus inimitg, «Il Romonsch.»

Il pli bein secrets, pertenenent stilisaziun e cuntegn ein ils artechels alla testa digl Amitg. Nus vulein numnar cheu ina partida de quels, ils quals fan tutta honor agl «Amitg dil Pievel.»

«Pius IX. e ses regiments schvizzers». «Sullas scolas ruralas.» (Cheu vegn discuriu sur la damonda dell' ortografia romontscha.) «Prevedida nuziala». «Depauperaziun». «La partida revoluzionara». «In niev rom d' industria». (Surcuser)! Politicamein fetg intressants ei igl artechel: «La revisiun della costituziun cantonala». Sco era: «Mo pleun cul «Representanz schnitz». «Voluntaria societad pauperila». Inbabau». «Tiel paupersesser». (Quei artechel cuntegn intressantas notizias sur Pader Theodosi

Florentini!) «Reflecziuns sulla catholica scola cantonala». «Institut catholic a Mustér». «La part umbrivauna de nossas scolass elementaras». «Dal Lucmanier.» e a. v.

Ord quei triep d'artechels ch'ei mo in pign procent dils capo-artechels digl Amitg dil Pievel, savein nus schi far in'idea, cun tgei damondas vitalas e principalas el s'occupescha il pli bia. De remarcar eis ei aunc, co igl Amitg dil Pievel batta cun tuts mieds pusseivels, *encunter l'emigraziun de nies pievel romontsch ell'America*. Nus schein per emprova suandar cheu in artechel da quellas varts, il qual ei scretts en in bien tun popular: La tiara della cucagna. (nr. 12, 1851): «Era tochen els pli allontanai encardens de nossa patria ein ussa las ideas penetradas, d'inaga bandunar nossas misérias et ir ella tiara della cucagna. Umens e femnas, mats e matauns, rehs e paupers, a tut eis ei cheu ussa buca bien avunda. Ei han cheu pergliez bibien de beiber e de magliar, era vestgadira maunca ad els buc, sco mintgin ha caschun d'observar. Ma ella tiara della cucagna, cheu semett'ins en ina planira gronda, quei ch'ils égls pon trer, circumdada da bials crests, plontai cun de tuttas sorts pomèra. Ual enameiez quela silva-plana, sper ina superba fontauna, che spedescha sia aua en dutgs schi clars sco in cristal sin tuts mauns de quela prada, che vegn stad et unviern pascada da nundumbrevilas vaccas, las qualas ins sa suenter plasher mo catschar neutier per mulscher, leu vegn

baghegiau si in oreifer casti e speras bials baghetgs adatai per in aschi grondiusa economia. Nuegls de pors, quei drov' ins nuot, quels cuoren sur tut onn ora pils uauls entuorn e s' engraschan si tut dasez, ch' ei vegnen sco bials bosets, aschia ch' ins sa lura cur ch' ins vul mo catschar neutier els e mazar ton sco ei plai. Las cauras e nuorsas ston ins mai tucrar en, quelas van la damaun e tuornan la sera tut sezas cun ivers sco sadialas. Era il graun perfin dat negin fadigi. Quel lai ins ora sil funs, tochen ch' el dat tut bluts, grad sco cur ch' el ei tier nus vanaus, ord las spigias, lura pren ins ina curtauna e va ora et emplenetscha enzaconts tschiens malters per siu basegns. Il pli remarcabel ei, che per cumprar tut quei drov' ins ina cagna de nuot. Ina tschavera prau cuosta buca pli che 20 fl., in pèr bos 5 thalers et in pèr vaccas mo 3 thalers. Curaschia pia, lein vender preit e paglia, bandunar la bettleraglia et ir ell' America per legher si star.

Ei vegn ussa tut fatg venal, quei che sa buca vegnir vendiu car, sto vegnir dau bien marcau. Enzaconts marengins rabetscha eunc mintgin enzemen, e schegie che tut tila saun ton sco ei mo san e pon ora sut las unglas, sche serabetschan, nos argonauts suenter, ch' els han bess bein duas tiarzas de lur facultat pellas vias entuorn, suenter haver surstau temas e strapazs mai udi, tonaton miserablemein ella tiara dell' empermeschun, ella biala America, dalla quala els han en lur patria gia ordavon tontas gadas aschi dulsch siemiau. Leds ein

tuts d'esser mitschai dallas terriblas vellas, che han tontas gadas, stermentusamein smanatschau de strunglar rubas e strubas. Ma nua ir ussa? Els vesen marcaus, bialas casas, bialas raubas, ma negin fui ora e lai vegnir en, negin vul dar millis per nuot. Ei van vinavon e vesen grad sper bialas vias grondas e fretgeivlas possesiuns e biala biestga, ma negin vul fugir daven e schar star els. Tschien uras ston ei eunc ir, gie ei para, ch'ei stoppian bandunar il mund dil tut. Ei entscheiven a nuota ver glieut pli, neginas casas pli, neginas vias pli, negins fastitgs de christgeuns. Terribels uauls, stgirs e macorts, ils lufs ch' uorlan, las uolps che sgregnan, las siarps che tgulan, quei ei ussa ils lungatgs e las canzuns, ch' els auden, cheu ei il liug aschi desiderau, cheu survegnen els la tschavera prau mo per 20 fl. Cheu ston ei, per buca vegnir scarpai dals thiers salvadis esser fetg contents de poder sezupar e seschurmiar en ina buccada tetga, la quala els cun gronda breigia catschan ensemen. Cheu emprenden ei de cultivar la tiara, senza saver garegiar igl emprim momen diesch dubla rendita. Fliss e lavur fan bia, els vegnen plaun a plaun tier ina buccadetta èr; ma tgei miserias, nua vulten ei far moler? En in circuit de 50 uras sesanflan negins mulins. Ei munglassen comprar sal et autras fetg necessarias causas. Ell' America ei quei buca car, ma els ston far viadis de dis et jamnas, avon che survegnir. Pér ussa capeschen ei, cur ch' ei gliei car e cur ch' ei

gliei bien marcau, pér ussa san ei tgei cucagna vul dir! Ei vegnen malsauns, gie il bab rumpa ina comba de luvrar en quels tribels maltschechs uauls. Grond basegns fuss ei de survegnir agid din miedi; ma negin che ha viu ne udiu cheu din de quels möbels!

Ei lessen schar ir a scola ils affons, sinaquei ch'ei savessian emprender il pli necessari de Diu e dil mund, aschi ton ch'ei sedestinguessen era empau dals thiers; ma nua deigian ei termetter els? Ei dat cheu ni scola ni scolast. — Quei ei la tiara della cucagna per nos patriots.

Mo curascha! — Vendei preit e paglia, — bandunai la betleraglia — Mei ell' America, per legher si sta.!»

Sco en tut las gasettas veglias, dein nus tscheu e leu sin notizias, che dattan a nus in bi maletg cultural, de nos cundrezs de traffic e commerci de tschels onns e ded autras instituziuns de nossa cara patria grischuna. Gie mintgaton legin nus ina pintga notizia, che sepresenta sco ina biala scena enamiez ina novella romantica. Per ex. (nr. 32, 1849 pag. 126): «Dal Rhein anteriur. Ils 2 d' Uost, 20 minutas suenter miez di, ei la posta federala pell' emprima gada arrivada sil Grütli grischun- a Trun, e leu vegnida retscharta cun ina solemna salvia de murtès. Tgei contrast, tgei differenza denter il vegl pot della Cadi, Dieus hagi sia olma, e la nova posta! Tgi che ha giu la ventura de ver eunc cun tgei grazia ch' il niev postillon

e conducteur seseva sil boc della crotscha, d'observar con bein culaus et ornaus ch'el era en sia uniforma, e cun tgei spertadat vaporica ch'el crotschava, ferton ch'el ha sut il venerabel ischi de S. Onna intonau in' eclatant' aria sin siu tgern postal, gie tgi che ha vii quella legreivla comparsa, quel vess buc enconoschiu pli il curier sursilvan cun siu «nur immer langsam voran daß der Oberländerbot nachkommen kann». Quela remarcabla metamorfosa ne midada dess a nus materia tier ina humoristica comparaziun denter il vegl et il niev indrez de posta, mo in vegl proverb di: de mortuis nil nisi bene, dals morts duei ins buca pli dar auter che dal bien; perquei lein nus quescher, tonpli ch' il curier permier ha tras sia gronda surventscheivladat e siu excellent humor acquistau general laud. Tras quei niev indrez de posta survegn denton la capitala della Cadi sias brevs e gasettas grad 20 uras avon ch' entruras.»

Schebi ch'igl «Amitg» separen en tras a tras per in saun progress, cala el buca de cussegiar als romontschs *de maintenir la simpladad artada* da nos buns vegls. (Mira da quellas varts ils artechels: nr. 2, 1849, nr. 22, 1849 etc. . .) Igl «Amitg» dil pievel, che senta e pertratga sco il pievel romontsch, stat er' en per nossa cara claustra de Mustér e defenda quella cun buns documents ed arguments, encunter las attacas dellas gasettas liberalas. (Mira per ex. nr. 8 e nr. 9, 1851 e nr. 39, 1852.)

Quel che vul scriver in di la historia dellas scolas ruralas romontschas sto senza fallir consultar ils numerus artechels sur quella egl «Amitg». Da quellas varts eis ella la megliera fontauna. Ils emprems onns muossa la redacziun era tut anim, gust e bien égl per in *adattau feuilleton*. Las cuortas historiettas, che comparan sut quella rubrica, han buca ton valeta litterarica, sco valeta instructiva. L'emprema che compara ei: «Giachen pign, il pur filosofic». Ina historia instructiva, che surve-scha el medem temps per divertiment e recreaziun. Il pur filosofic ei buc originals romontschs, mo ina translaziun scursanida dil roman de *Johan Caspar Hirzel*: «Wirtschaft eines philosophischen Bauers.» Quei roman ha giu da sias uras grond success, pertgei ch'el veva la fin e mira d'instruir il pur, e cunzun il pur pign de vegnir vinavon en fatgs d'economia. *Mirabeau* il grond parlamentarier della Frontscha, ha taxau quell'ovra, per ina dellas pli nizeivlas e necessarias. *Goethe* encuntercomi numna ella la pli tarladida. La redacziun digl «Amitg» ha mirau sil nez e buca sil bien ni mender stil de quei roman. Era «Ils catschadurs» han pintga valeta litterarica. Mintgaton compara il *feuilleton* en rema: «Canzun sur la permavera». «Canzun de Golo.» Bia remas, pauca poesia! Denter en porta igl «Amitg» era enqual pli bein dulada e splanada lavuretta. Per ex. «Il vegliader de notg, ne tgei ch' in um sa effectuar, sch'el vul». Era la humoristica maunca buc: «Ujara al Caffee». «Igl Heinzele ne Henzele»

etc.. Sco remarcablada seigi era notificau, ch' ei compara 1850 in bi sonet talian de Sgr. Can. T.: «In Lode di Pio Nono. Restituito alla sua Sede.»—

Il meglier feuilleton denter tuts, ei la realistica raquintaziun historica sur: «L' ujjara della Surselva enconter ils Franzos 1799!» la quala sefundescha sin las treis meglieras fontaunas historicas da quelas varts, numnadamein, sin ina copia d' in *manuscret romontsch* ella claustra de Mustèr; sin la descripziun de *P. Placi a Spescha* e sin ina descripziun de *Sgr. landrecht Peter Anton de Latour*, elaborada il matg 1849. (Quella buna lavur historica compara naven da nr. 1, 1851 entochen nr. 25.)

Cun nr. 34, 1851 compara ina deletgeivla descripziun de viadi: «Ord ina tastga de viadi.» I. «Il Rigi Grischun». II. «In' excursiun a Gais». III. «Dua noblas societats a St. Gagl». IV. «In' excursiun en Schuobaland». Quella stupenta descripziun deriva da *Placi Condrau*.

Pertenent feuilleton ha igl «Amitg», per la gronda part prestau *distinguida lavur*.

Che la qualidad dil cuntegn digl «Amitg» sco era la qualidad de siu stil e lungatg en general, ein stai d' emprema nota, savein nus prender ord il factum, ch' ils capo romontschs da gliez temps han luvrau e priu part de sia redacziun: Prof. Condrau, Prof. Nuth, nies poet nazional A. Huonder e cancellier Casanova. Il fatum ha denton vuliu, ch' era quei campiun de buns principis e religiun, mieri, sina quei ch' ei neschi ord las ruinas

de quel in niev organ catolic-conservativ il qual exista aunc oz.

Suenter 8 onns de gronda lavur e curaschus combat svanescha igl «Amitg» giud la tribuna schurnalistica, cun ils sequents plaid laconics: «Cun quest numer cala igl «Amitg dil Pievel» de comparer». (Mira: 1856 nr. 104, ils 30 de december.)

VIII. Il Romonsch.

La partida che ha dau la veta alla schurnalistica romontscha, ei danovamein turnada sil camp politic, quella gada plitost en posiziun defensiva, per tarmetter ora in niev herold sut il num «Il Romonsch».

Quei «Romonsch» liberal, compara per l'emprema gada ils 6 d' uost 1850. Siu emprem numer ei buca nudaus. Il secund numer e suandonts entochen 1852 comparan ella stamparia de Fred. Wassali. Naven da 1852 entochen la fin, vegn el squitschaus da «Pargätzi & Felix». «Il Romonsch» compara inagada ad jamna, il bia il venderdis, schiglioc vegn el ora mintgamai cura ch' ei fa de basegns. Da 1850—1852 cuosta igl abonement 2 fl. 20 kr. Cun Daniev 1852 per Cuera 3.20 fr. e per il cantun 4.20 fr. Paucas annunzias. Negin feuilleton!

La redacziun ei buca numnada. Il «Romonsch» ei sco il «Grischun Romonsch» fundaziun ed ovra dils Signurs de Latour de Breil, ils quals, da quei temps aunc adina pussents menaders della popu-

laziun romontscha grischuna, duvravan ina gasetta per lur politica encunter «*il enconiscent organ della notabila dynastia musteeriana.*» El capo-artechel digl emprend numer vegnan ils lecturs fatgs attents sin la necessitad de contemplar las caussas las pli acutas da gliez temps, *buca mo d'ina vart*, sco quei ch'igl «Amitg» hagi l'isonza de far, sunder era d'ina autra vart, ed ord quei motiv, seig'ei de capir, sch'entgins umens de peisa fundeschien aunc in' autra gasetta, «la quala contemplescha ils evenements socials e politics d'ina autra vista anora e quels tschaffa si, zwar buc en in senn radical, mo bein en in senn moderau liberal, sco la politica de nies Cantun quei cun sesez comporta. Sco organ de quellas ideas e principis ei la presenta gasetta de considerar.» Per saver redeger la gasetta en uorden hagien els legiu ora plirs fetg adattai umens!

En in lungurus artechel de program «*Nossa fin*» declara la redacziun de defender particularmein la reunida scola cantonala. Il «Romonsch» vegli mo il bien della scola ed in unit e pacific luvrar della baselgia e stat. Gia en siu numer 3 porta el il «Programm della reunida Scola Cantonal Grischuna».

Sur de siu niev e sulet frar ei igl «Amitg» pauc incantaus; era per sias novas ideas eis el scaldaus buca smiul. Cun tgei curteseivladad ed humor il frar giuven vegn retscharts, vesein nus il meglier ord siu numer 33 digl onn 1850.

«In giavel duei catschar ora lauter, q. e.

enconter ils priedis digl «Amitg», als quals ei gliei ella Surselva tochen ussa ord quei motiv buca vegniu opponiu et aschia cartiu, perquei ch'il catholic publicum romonsch capescha leu mo siu lungatg, duei ussa vegnir tschentau si in auter predicatur el lungatg romonsch, q. e. ina gasetta romonscha, culla tendenza de sclarir si nos romonschs conburgais catholics sulla questium della scola cantonala e sullas respectivas miras dil Cussegl d'educaziun e dellas auctoritats cantonales en general e de far prender part els vid la nova paritetica scola cantonala. Cun quels plaids rapporta gl' Alpenbote, che stat fetg datier al Cussegl d'educaziun, la neschientscha dil niev prophet cul num «Romonsch»; era la radicala gasetta grischuna selegra e triumphescha sur quei niev adversari digl Amitg dil pievel »

«Ti pauper Amitg dil pievel, tgei vul ti ussa pomai entscheiver? Tiu regiment ei finius, il pievel catholic volva a ti en massa il dies et embratscha ussa cordialmein il niev prophet. A ti rest' ei aschia mo la letga u de spert far sac e pac e bandunar la patria, ne suenter entginas combrollas vegnir catschaus dal «Romonsch» e sia truppa ord la biala Sursès dal matgert Schyn giuadora, ord la paradisica Domliasca egl ultramontan Plaun, leu sil classic territori de Reichenau vegnas ti forsa danovamein far front a tiu inimitg; ma sco ils paupers purs anno 1799 vegnas ti rebattius anavos cun ina testa sanguinusa, adumbatten vegnas ti ad

encurir in asil ell' alpina Surselva, il Romonsch vegn leu dapertut a clomar si enconter tei il landsturm cun turschets, faulschs e tardens, il davos vegnen eunc ils robusts Tuatschiners a sesalzar enconter tei e suenter in cuort e sanguinus combatt a Tschamutt vegnas ti bess sul cuolm d' Ursera giu e catschhaus silla Furtga. Gie bien Amitg, cun tei eis ei ussa per adina ventschiu, cuort sco in giavel vegnas ti catschhaus ord la tiara dad in auter giavel».

Per ch' il niev apiestel vegni schi dabot sco pusseivel enconuschents en l' entira tiara, ei il «Romonsch» vegnius spedi da Breil ano en tut las Vals «ma biars vulten saver pauc da quei niev evangeli, schegie ch' el cuosta nuot.»

Sur de quella distribuziun en massa fa igl «Amitg» puspei sias remarcas: «Ei era domengia ils 11 d' Uost, in di della pli emperneivl' aura. Sin tuts mauns serimnaven ils Romonschs entuorn lur baselgia, per leu spetgar tochen ch' ei tocass ensem, denter auter vegn era in puret, de strusch 5 peis aults, ma empau de bracs e di: Oz ei daventau grazia al pievel romonsch, pertgei: «nascetur ridiculus mus.»

«Tatlei vus purs, tgei quei vul dir:

(el saveva in tec latin)

Il vegl «Romonsch» ha fatg vadi,

A vus vul el uss mintga di

Portar sabienscha sutensi.

Politichers stueis vegni,

Bein, senza dubi, fetg sclari,

E libers era sc' in utschi; —
 Gl' «Amitg», quel deigi uss fugi,
 Schiglioc survegn el cul flugi!
 Buns scudadurs duei buc falli,
 E per bia peisa metter si,
 Ha 'l engaschau sco postheiri
 Il nazional della Cadi.»

«Il Romonsch» tut incantaus de quei bi salid davart siu frar grond paterlun, stat era buca leu e lai dar igl «Amitg» giu per las ureglias senza alzar la vusch. La risposta sin quei cordial beinvegni ei tuttavia buca schi de penn! «Strusch naschius che jeu sun, sche audel jeu ina canera entuorn mias ureglias, sco sche ina roscha commars, siras e vischinas fussen vignidas ensemen per vischdaglias sin mia naschienscha e per far diever de quei member della bucca, enten il qual ellas ein adina stadas rigurusas. Tgei tschintscherlem, tgei baterlem, tgei bachaida de nies «Amitg»! E tonaton sto il nievnaschiu esser constituius bein et endretg, essent ch' ei era aschi pauc de criticar, aschi pauc de palesar» etc. . . . (Mira: nr. 3, 1850).

L' emprema fin e mira dil «Romonsch» ei, sco el ha giu annunziàu, de proteger e promover la fusionada scola cantonala. Sur dil pertgei, ch' els hagien luvrau e battiu per la scola cantonala unida, savein s' orientar fetg bein ord la seria d' artechels, nr. 6—8, 1850: «L' uniun dellas scolas». Da quei pugn de vesta deriva era l' uiara perpetna cun igl «Amitg dil pievel». Arisguard las biaras autras da-

mondas politicas marscha il «Romonsch» cun ils auters liberals.

Pertenent il lungatg dil «Romonsch», sch' ei quel per lunsch ora buca quel digl «Amitg» ni quel dil «Romonsch» de pli baul. La differenza ei veramein en quei risguard fetg gronda. Lungatg e stilisaziun dil «Romonsch» ei per part in miserabel romontsch! Quella gronda differenza croda en égl en in artechelet, nua ch' il «Romonsch» sez dat giu in pareri denter las duas gasettas romontschas nr. 18, 1850: «Differenza tenter igl Romonsch ad igl Amitg. Igl Romonsch ei amatur da plaids a da faigs vêrs a sincers, a tal qual els ün, ils dat el. Igl Amitg sto esser amatur dad invenziuns ad ha, da quei ca ei para, bucca mai rimnau in scazzi er da talas, ca outra redlie glioud sa naguotta, mo vezza er enten ils pli innocents plaids, novas invenziuns. Continuein aschia senza dispettas; igl Romonsch a presentar plaids a ses lecturs; igl Amitg a far vêr lagrezia sur de sias invenziuns!»

Il «Romonsch» s'occupescha buca mo della politica, na el ha era peda de s'intressar e filosofar sur caussas culturalas. Nus lein menzionar cheu mo sias stupentas «Observaziuns sur nossa Romonsch» (nr. 14 — nr. 22, 1850). Quellas observaziuns ein schizun de valeta historica per nies lungatg! Cun quella lavur entscheiva l'idea della fusiun dils divers dialects romontschs, la quala ei stada la caschun della fundaziun della Societad Retoromontscha. Igl ei pusseivel, che quellas observa-

ziuns derivan da G. A. Bühler, silmeins las ideas ein las sias. La reproducziun de quella lavur ei oz en in temps de grond moviment romontsch, fetg intressanta: «Observaziuns sur nossa Romonsch» (nr. 14, 1850). «Scha igl renomau Joh. Müller gi en sia storia della Svizzera, ca en nossa tiara vegnig ounc plidau igl lungaig, enten igl qual ils Romans hagian dau lur leschas agl mund: scha eis ei bucca da sa smarvigliar, ca er nus auters alzein minchia gada ampau la cresta, cur ca ei sa tratescha dalla Romonsch. Enten quei essen nus tutts tuttina, tuts buns romonschs. Nundichiond questa amur generala par niess lungaig, vasein nus tonaton in far tutt cuntrari par part da nos cumpatriots: bears ca s'interesseschan zun naguotta par la cultivaziun da lur lungaig; auters ca igl san mai cultivar a rafinar avunda; a rafineschan lur er bucca da rar en guisa, ca ins sto esser fig sculaus, par lignar quei ca els vulten gir. Lur romonsch daventa ina sort da miez-meur a miez-utschi; perchei miez romonsch, miez talian, miez latin, a miez franzos. Igl ei segiramein bucca pusseivel da numnar minchia caussa cun in agien plaid romonsch; mo igl ei fig bein pusseivel da numnar bearas caussas cun plaids romonschs, era nua ca ei daventa buca. — Grond svari eis ei tenter nus, quala romonsch seigig la meglra. A giudicar sur quella dumonda eis ei necessari d'ancanuscher las diversas romonschs. Mo ordinariamein ancanuscha scadin mai la sia; a sustèn lura cun ton pli curascha, ca la sia seigig

la pli bialla. Aschia anflein nus, ca la pli excellenta romonsch seigi quella da Surselva; quels d' Engiadinna all' incuntra la numnan: «Schalauer», a la lur: «ladin». Igl ei bucca probabel, ca in dialect hagig mai el tutt igl *bi*; ad in auter mai el, tutt igl *michiert*. Er cou, sco en tutt as caussas, vegnen bein a mal ad esser in spèr l' auters . . . »

En quella intressanta lavur vegnan las caussas parentas dils dus dialects gronds paregliadas e tratgas en discuors; ei vegn gia fatg proposiziuns sur dil lungatg de scartira! Cheu pia l' entschatta della uniun dils dialects, e l' entschatta della gronda confusiun. Ord quei motiv ed era per gudignar abbonents ell' Engiadina, porta il «Romonsch» pliras gadas, cunzun ell' emprema annada, artechels e poesias en lungatg engiadines. Quei far compliments cun nos frars ladins, ha aber gidau pauc. Ell' Engiadina era il «Romonsch» ina rara gasetta, e per quei svaneschan era artechels en lur idiom en la davos' annada. Ei seigi denton menzionau, ch' il «Romonsch» porti entginas bialas poesias engiadinesas!

Ella polemica ei nies «Romonsch» per bia buca aschi rabiaus e recents, sco sias antecessuras liberalas. Las contraversas cugl «Amitg» meina el ruasseivel- e noblamein. Gie en certs graus ei il «Romonsch» aschi tolerant e va aschi lunsch, ch' el pren artechels entirs ed entratgs ord igl «Amitg» e porscha quels a ses lecturs sco sontga scartira. In mussament: «Nus essen schiglioc buc adina sin

ina corda cun igl «Amitg», e sia politica ei il bia buca la nossa, mo cura che ei se tractescha de communabels interess en fatgs d'administrasiun, sche ha ei nuota num, sto in setener ensemen, perquei havein nus era legeu cun plascher in artechel sur «la via de fier e las vias de comunicaziun» en seu davos Nr. 41, il qual plaيدا tutt a nies senn e perquei suonda el cheu» . . (Mira: nr. 42, 1852.)

Sper la bein dirigida, bein scretta ed ualti daptut legida gasetta romontscha: «Igl Amitg dil pievel», ha il «Romonsch» liberal, suenter ina cuorta existenza de dus onns stoviu hotten. En siu davos numer (nr. 53) dils 30 de december 1852, pren el solemnamein comiau da ses lecturs, e quei cun ina certa cuntentientscha: «La principala fin e mira era da defender la scola unida cantonala dallas persecuziuns, da sclarir il pievel sur il operar de quella e sur las bunas intenziuns dellas auctoritats secularas; quella fin e mira ei ussa compleinamein contonschida, la scola vegn pli e pli frequentada dals catholics, ella gauda la confidanza, ella prosperscha e flurescha, giè ella ha ussa sez obteneu l'approbaziun dil Papa cheutras, che a nossa curia episcopala ei vigneu insinuau de numnar in professor de religiun per ils scholars catholics. Nossa principala missiun ei ussa complenida. Nus pudein pia ton pli consoladamein metter la pleva journalistica per in tems dina vard, essent che era en la politica ventileschen da present niginas questions de emportanza . . . »

Alla fin de quei plaid de comiau empermetta el aunc a ses lecturs de turnar a far sias cuorsas, sin trutgs e sendas de nossas vals, sco ch' ei fetschi de basegns! Sche nus observein aber la caussa pli datier, sch' ei quei comiau screts sin pugn de mort, d' ina malsauna della gnarva, pertgei ch' igl gnierv vital, il daner, per ina gasetta buca sustenida dal pievel, era schiraus al grazius «Romonsch» junior, ch' ei sco ei para staus all' entschatta, memia liberals, cun perdegar siu evangeli per nuot.

IX. Il Grischun.

Suenter ch' il «Romonsch» ei staus ius en 1852, ha igl «Amitg dil pievel», la gasetta conservativa catolica, menau persula, duront treis onns, la bitgetta schurnalistica. Temend la partida liberala, ni forse pli bein detg la partida *opposizionara*, che l' influenza digl «Amitg» vegni cul temps memia gronda, e ch' el converti en cuort igl entir pievel romontsch tier il conservatismus, ha la partida liberala per sedustar digl «ultramontanismus» generau in niev profet, cul num «*Grischun*».

El compara per l' emprema gada ils 4 de schaner 1856 ord la stamparia de *Fr. Wassali* Cuera. Igl emprem onn ina gada ad jamna, mintgamai il venderdis. Prezi d'abonnement: Per miez onn, franco egl entir cantun fr. 1.70. Paucas annunzias! La redacziun ei buca numnada. Sco igl «Amitg» raquenta, consisteva quella ord in «treifegl»; dus professors della scola cantonala: prof. Nuth de Cla-

vaniev-Mustér, prof. Sgier ed «in grond advocat» (forse Caduff?). Viers la fin ha era prof. *Gion A. Bühler* de Domat priu part della redacziun. *Capo-redacter* dil «Grischun» era *prof. Nuth*; avon cuort temps aunc capo-collaboratur della gasetta conservativa: «Amitg dil pievel». Quei factum resultescha schon dal program dil Grischun, en nr. 1. Leu di el clar e sinceramein, ch' il pievel romontsch hagi ussa schon 10 onns udiu e tedlau cun attenziun sia vusch publicista. Il medem speri el era egl avegnir. El hagi priu part ed era *redigiu* igl «Amitg» entochen il davos miez onn. «Igl Amitg» seigi aber adina staus dependents dalla expediziun, il motiv muort il qual el hagi buca saviu sesviluppar soss' auda, e che las meglieras forzas per ina gasetta seigien buca vegnidas tier il plaid, ed aschia buca saviu prender activamein part della buna caussa. La redacziun hagi adina giu l' idea, che quella gasetta, (Igl Amitg!) stoppi d'aventar in organ per igl entir pievel romontsch, e quella idea vegni a vegnir realisada el nievnaschiu «Grischun». La redacziun de quel seigi en contact cun Signurs spirituals e seculars ord tuttas contradas romontschas. «Schegie che nus essan separai in da lauter tras grondius cuolms e vals, sche ha la providientscha tonaton uniu nus tras speziels ligioms. Buca mo nossa mumma, la lingua romonscha, obligescha nus tier ina intima uniun cun porscher a nus, sche buca avantatgs, sche considereivels disavantatgs, e giest per evitar quels, ei ina speciala uniun denter ils

Romonschs necessaria; era la natira seza, nos immens glatschers, nossas alps, nos uauls, nossas pradas, nos muvels cloman cun ina vusch: Pievel romonsch! ti formeschas ina famiglia, ella quala tuts commembers han ils madems basegns ed ils madems interess. Si pia vus politichers, senumneias vus lura *radicals* ne *ultramontans*, quels nums haveis vus tonaton mo fatg empristar; nus sez tenin cheu cun il pievel grischun, e da quel han aunc ils pli fins diplomats buca rabbitschau ora, sch' el seigi liberals ne conservativs. . .»

Da quels plaids resultescha, ch' il Grischun leva haver politicamein ina posiziun *neutrala*. Quei program cun tempra veramein iniziativa empermetta de promover il beinstar dell' entira patria romontscha, entras igl agid ded umens ord tuttas classes socialas. Cun quei program vul il Grischun buca mo gudignar la Surselva sunder era l' Engiadina, che possedeava gest da quei temps negina gasetta. Quei sforz ha aber gidau pauc il Grischun. Abonnents ha el giu sco tuttas gasettas romontschas fetg paucs, pertgei che nus savein ord nr. 21, 1856, che omisduas gasettas romontschas ensem, havevan d' in temps buca 1500 abonnents.

Sche nus repassein las annadas dil «Grischun», il qual ei staus pertinent la qualidad en tuts graus la megliera de tut las gasettas romontschas ch' ein comparidas entochen sil di ded oz, sche stuein nus declarar il pign diember d' abonnements, ord la concorrenza digl «Amitg» ed ord la mentalidad dil

pievel romonsch sez, che tedlava da gliez temps buca tondanavon sils «scriva-manzegnass» (gasettists!).

Nuotatonmeins ei il Grischun stada la *pli iniziativa* gasetta, ed el medem temps scretta en in romontsch classic, en in lungatg natural, frestg e frontsch; cun in plaid el lungatg virginal ed original de nossa valenta puraglia romontscha. El gartegia surtut bein la noda els artechels cun tempra satirica, ch' ein aschi plascheivels de leger, che stridan negin e sforzan mo in surrir sin la fatscha dil lectur. In' emprova: «Ei drova buca finas lorgnettas per sepersuader, ch' ei selaschi buca far cun bien success proselitas sil camp della popularitad senza pender ora u la religiun ne la buorsa per bandieras. Schubr' aua e clar vin vallan nuot; ina brava spema sto esser, derivi ella de tgei ingredienzas ch' ella vegli; mo in hazer num, che dei far salv sin quest e gl' auter mund, lura tacc' ei. Nossa grischa fa per part ina excepziun de quella regola generala . . . Nus vesein ch' era els novs temps ha bein enqual ambizius speculant de popularitad fatg fiasco cun la bibla sin maun. Cun excepziun dellas nuorsas va buca tschuntsch enzatgi sur il glatschè vi nua ch' el ha vii, che siu antecessur ei sburlaus surengiu. Aschia prendan era ils egoists. Grischuns lur refugi buca pli tier babaus confessionals, na cun tutta curascha appelleschan els per conservaziun e salid de lur atgna cara buorsa, vid la magra buorsa dil pievel. Bein

postai entuorn ina meisa, che sgregna sut la pasanca d'endutgels e schambuns, de messiras vin e vinars, rumplanescha ei ord lur glinas pleinas, sco cura che las lavinas sburflan ina vall a l'autra: spargnar dei il pievel, spargnar deien principalmein ils paupers, culla fom el venter, spargnar il staat. Daven cun tut luxus, daven cun tuttas instituziuns che caschuneschan expensas, sinaquei che negin stoppi pagar. — Quella theoria plai, cun quella fa ins furore, passa per amitg dil pievel, vegn tier siu intent. Tgi che fa encunter ei in smarozzer, in sgrutiader, in inimitg della patria . . . »

Gia dalla bial'entschatta enneu sa il Grischun da tgi ch'el vegn legius ed ord quei motiv eis el en emprema lingia, e quei trasatras, la gasetta dils purs. Perquei sedat el era giu cun damondas purilas d'essenziala muntada. Per ex. culla damonda della «Pasculaziun generala e las utilitads comunalas». (Nr. 11, 1856.) El tractescha era damondas e problems a risguard il beinstar spirtal dil pievel, las scolas ruralas, etc. (Mira nr. 12 — 15: «Las scolas»). Correspondenzas ord buna-mein tut las vals grischunas dattan in viv maletg cultural, sur dil viver, luvrar e barhar de nos buns vegls. Secundariamein vegnan era ils evenements politics dígl'exteriur illustrai e purtai avon al sem-pel pur cun extraordinari bien inschign. Legia da quellas varts per exempel igl'artechel: «Ussa dat ei ujara!» nr. 52, 1856. In suarau artechel encunter la politica de Napoleon III. —

Enderschend la redacziun dil Grischun alla fin digl onn 1856, ch'ei vegni dau ora cun Daniev ina «Nova gasetta conservativa-romonscha» fa el in sbargat empau de riscus per in ver Grischun, e ch'ei d'aventaus per el fetg pernicious. Nus udin da quellas varts el davos nr. de 1856: «Il Grischun vegn dacheudenvi a comparer, en in empau pli pign format, duas gadas ad jamna. Il preci d'abonnement ei per miez onn franco egl entir cantun fr. 2.50». La redacziun tegn plaid ed ussa fa il Grischun en pli pign format dus sbargats ad jamna, enstagl mo in. Cun quella midada entscheiva era l'uiara de 7 onns cun la «Nova gasetta romonscha», dal Grischun numnada, la «Gasetta de Mustér.»

Anno 57 fa il Grischun stupenta tschera, cunzun entras sias canzuns e poesias politicas dellas qualas enqualina vegn ad haver giu siu bien success. In exempel ord ina liunga poesia sur dil menaschi d'ina casa pauperila. Mira nr. 21, 1857.

(7 cuors dell'entschatta ein schai naven!)

«Lein cheu er' far enconoschent
La carta de lur pasts
Che vegn eunc uss, el temps present
Tenida per quels gasts. (= per ils paupers!)

Pulenta en, pulenta or,
Pulenta sin tuts meuns!
Quei deven ei ad els de cor
Las seras e dameuns.

Et er' il lur gientar ei lu,
 Sco mintgin po capir,
 La lera pir, che enzacu:
 Pulenta sco in mir.

Er' broda rara cun pauc peun
 Ad els vegn offeriu,
 Per schubergiar ad els il seun
 E spisa midar giu.

Denton havevan ils avdons
 De quella spenda er'
 Thiers casa enten lur camons,
 Ch' els vevan de perver.

Essent quels grass e schon mazai
 Et el tgiamin pendi,
 Ils paupers din buc pauc legrai:
 «Lein uss dar lundervi!»

«Oha, vus paupers! tgei scandal
 Leis vus bein uss far?
 Carnpiertg savess a vus far mal:
 Savein quei buca schar.

In tec lein nus a vus schar tier
 D' a vus ils dens strihar;
 Schiglioc pulenta sco in fier
 Duess per vus stgisar.»

Per uss pertratgien ils signurs,
 Tgei far culs bials schambuns? —
 Els vender ad enqual dils purs,
 Conclud' ins cun raschuns.

Cumpraders lev' ei buca dar,
 Tgei mai pigliar a meuns? —
 En cuminonz' els consumar
 Cun figlias e duneuns. —

Aschia eis ei alla fin
 Pilvér er davenport;
 Et eunc tier in bibien glas vin,
 Mav' ei nuot mal a prau.

Tgi eran bein quels fins signurs,
 Dals quals gl' ei cheu plidau?
 La suprastonz' o buns lecturs!
 Quei laud ha merittau.» etc. . .

Sche bi ch' il Grischun ei en qualidad aunc adina il medem, ha il sforz de vuler dubliar sias cuorsas tras nossa tiara romontscha tuttina stunc clentau giu el taluisa, ch' el ha stoviu semetter giu e ruassar naven dalla fin de schaner 1858 entochen all'entschatta digl onn 1859. Suentar quei refrestgentont ruaus ded 11 meins, entscheiva nies Grischun redevivus, puspei sias cuorsas mo quella gada mo ina gada ad jamna, pli frestgs e viscals che mai. Naven dad ussa compara el mintgamai la sonda, — per miez onn cuost' el 1.70 fr.; naven da 1860 nr. 46 compara el la gievgia e 1862 il venderdis. El porta uss' era pli bia annunzias. Dapi nr. 5, 1859 sesanfla bunamein senza excepziun en mintga numer in feuilleton, il bia sin la quarta pagina. Naven da 1859 entochen nr. 27, 1862 vegn el squitschaus ella stamparia de *Leonh.*

Hitz e dapi quei termin entochen alla fin ella stamparia de *J. A. Pradella*. Il program dil *Grischun* redevivus vala de vegnir publica: (Mira nr. 1, 1 de schaner 1859).

«Il motiv che ha 1856 creau il «*Grischun*», ei staus defectaus de neginas speculaziuns privatas, de negins risguards personals; na el era naschius ord vera e sincera premura patriotica e selai pronunziar en ils importants plaids: «Vera cultivaziun dil pievel romonsch.» . .

«Il «*Grischun*» ha de siu temps battiu per ses principis concienziusamein, senza mirar els eglis ne a ping ne a gron, e sias rosas ein en verdat bucca stadas senza spinas. Alla fin de 1858 (Cur-regia: alla fin de 1857, entschatta anno 58) ei el staus necessitaus de suspender siu opperar e la vana gloria de ses inimitgs ei stada in argument per sia importonza. — Morts e satraus ha ins el cartiu; mo el ha gnanc dormiu. Na ils umens d'anno 1856, et eunc biars auters cun els, han vigliau et han stoviu seperschuader, ch' ils motivs, ils quals havevan avon treis onns, commuentau els de schar comparer il «*Grischun*», clomien els en il present moment tier la medema lavur.

L' intenziun dil «*Grischun*» ei de, suenter siu meglier saver e puder, manar il pievel romonsch sin la via dil *progress*. Buc a sparuns, bucca cun passiun, era bucca cun esclusiva tendenza de partidas politicas vegnin nus ad ira vinavon; na, cun ruasseivladat grischuna semettein nus sin viadi e

vegnin continuadamein a sesprovar de manifestar fraterna carezia e sinceradat schvizzera. Nus vegnin a sesprovar ton sco adina pusseivel de setener dalunsch de tuttas personalitats e tractar las questions aschi independentas de personals sco la natira de quellas lubescha, essent che nus savein, ch' ei gliei in argument de fleivla capacitat, de dubiosa buontat della caussa, ch' ins ha de defender, sch' ins encuera de zupentar quella davos attacas personalas. Mai vegnin nus denton a senuspir de tractar ne criticar ina question d' interess public, per motiv, ch' in u l' auter personal savess tras inatala discussiun secer violaus.

Nossa intenziun eis ei era buc de voler divertir noss resp. lecturs soletamein cun politica, na, l' idea dil progress sextenda era sin scola e famiglia. Era cheu muossa l' esperienza sufficientamein, che quei che felicitava noss antecessurs po eunc bucca felicitar nus e quei che contenta nus vegn era strusch a saver contentar noss succesurs. Quei ei il cuors dil mund, quei ei la conseguenza digl continuau barhar dil carstgaun, il qual ha la vocaziun de schar muncar nuot per vegnir tier ina pli e pli gronda perfecziun; e vanadat eis ei de se-spuranar e sesburatschir cheuenconter.

Al studi ed alla cultivaziun dil lungatg romonsch vegn il «Grischun» a favorir speciala atenziun. Ses correspondents vegnen a scriver en lur agiens dialects, per cheutras dar caschun als amitgs dil lungatg romonsch, de studiar quel en

sias diversas fuormas. Sin quella moda sperescha ins de pleun e pleun arrivar tier ina uniun, tier in *lungatg literal*.

La devisa dils umens dil «Grischun» ei: Nus lein ussa sco avon star en per verdat, giustia e beinstar general; nus lein luvrar per pasch e concordia politica e confessionala; enconter faulsdad, malgiustia et egoismus lein nus batter cun seriusa premura e ruaseivladat aschibein sin il camp politic sco social.

La redacziun vegn da sia vart a sedar tutta bregia de porscher a ses resp. lecturs in fegl che correspondi allas pretensiuns, che san cun dueivla prudientscha vegnidas fatgas vid il public organ romonsch. Sut tuttas circumstanzas vegn ella a saver seconsolar cun l'intenziun d'adina encurir il bien ed evitar il mal. Cun quela intenziun entschavein nus nies viadi, per las montognas e contradas de nossa patria romonscha entuorn, cun buna fidonza sin in favoreivel resultat.»

Repassond las annadas dil «Grischun» savein nus constatar che quel ha teniu plaid duront sia secunda existenza, en bunamein tut ils puncts de siu program. Il «Grischun» redevivus fa a nus insumma ina stupenta impressiun, pertgei ch'el ei screts original ed ei buca mo ina aschi numnada «Auszugzeitung», na, scadin numer ei ina pintga ovretta originala per sesez; ina lavur componida ed exequida cun tutta breigia e stenta.

Danovamein s'occupescha il «Grischun» principalmein cul beinstar general dil pievel romontsch muntagnard, cun damondas d' economia e cultura. Sia devisa, san ins leger ord scadin capo-artechel: *«Mo il meglier ei per nus bien avunda!»* Surtut allas scolas dedichescha il «Grischun» la pli gronda attenziun. Mira da quellas varts per ex.: «Reflecziuns sur ils cudischs per scolas ruralas» (nr. 6 – 9 incl., 1859). «La generala conferenza dils scolasts grischuns» (nr. 48, 1860). «Il cont en nossas scolas catholicas della Surselva» (nr. 10, 1863). «Materia per ponderar la situaziun dellas scolas ruralas» (nr. 7, 1864). «Las mendras scolas» (nr. 34, 1864). «Reflecziuns sur scolas grischunas» (nr. 15, 1865). «Il seminari de scolasts e las scolas catholicas» (nr. 24, 1865). etc. . .

Sur damondas de traffic e commerci dattan a nus in oreifer maletg cultural ils bein studegiai e ponderai artechels: «Reflecziuns sur il project «Lucmanier»» (nr. 4—6 incl., 1849). «Il Lucmanier» (nr. 49, 1859). «Las vias de fier» (nr. 51, 1859). «L' entira reit dellas vias de comunicaziun dei vegnir fatta en 10 onns» (nr. 10 ed 11, 1860). Fetg buna fontauna per la historia de traffic e commerci el cantun Grischun: «La viafier sur las alps alpinas» (nr. 24, 1860). «La via ferrata sur las alps grischunas» (nr. 39, 1860). «Las novas vias de comunicaziuns» (nr. 45—47 incl., 1860). «Ils differentes interess vid ina viafier sur las alps» (nr. 52, 1866). «La questiuon della via dil Lucmanier» (nr. 17, 18,

1861) ed aunc ina gronda roscha artechels da quella varts ellas annadas d'anno 63 e 65. Cunzun il Lucmagn ha dau bia de far e de scriver aunc ditg suenter ch' il «Grischun» aveva calau de comparer. Nus schein suandar cheu ina descripziun digl «emprem trenn» (ella fantasia) tras la Surselva, il qual ei cungius cun in oreifer humor, e che dat el medem temps perdetga della gronda habilitad dil redactur arisguard ils divers dialects e variontas dil lungatg sursilvan (nr. 5, 1859):

«Gl' unviern svanescha, la permavera ei arrivada e nus vesein a metter meun vid la lavur, tut la Surselva blocada cun luvres, siton, cavon e sbulon di e notg senza negina fin, per ton pli gleiti puder ira cun posta fulminonta da Cuer' à Muster e vizaversa. — Las lavurs ein terminadas e nus observein ch' ei vegn fatg, preparatiuns las pli grondiusas silla fiasta dell' uvertura d' ella via ferada. Nus lein nuota far menziun dils vins gustievels, dils gientas e las tratgas ch' e vegnien sin tal di vegnir survidas; quei ei per nus caussa de meinz impurtonza; pli grond interess offrescha a mintgin l' arrivada digl emprem trän. Il di fixau tut ei solem; vegntgin car et eunc dapli, tut curonai, formeschan ina lingia; ils directurs cun lur giuvnals ein ils emprems, che prendan platz, tuts auters fan suenter; il pievel grond quel mira tier e clom' Adieu! bien viadi tiel Badus! Ils cavals ein sut stadals, sil buc il postiglon, uss' sgola la bandiera, in schull e tut s' extenda! Sco in paliet

schvanesch il trăn als egls dils spectaturs. Suent
 la riva dil Rhein harmonesch' el ramur cun ramur,
 in hui! e schon saluteschan a Glion si' arrivad' ils
 canuns, murtes ed auters uaffens de purla. Halt in
 moment! Mo tut la Fopp' ei stremlida; Fallera,
 Sevgiein e Ladi negina vesida pli han tras fem &
 femera. Lugnezia, pauc meglier cuntei! Vul il niev
 di present ti mirar, stoss esser pli sperta; en Por-
 clas selai buc ruasar, per a temps eunc a Glion
 arrivar. Adumbaten curreis, vus umens e femnas;
 spitgar il retur uss' stueiss. Naven va il trăn e
 gl'entusiasmus rump or'en vivats e cloms. Strusch
 fatg e tut la Sursaissa schon trembla, plein de
 tem' e stermen, giud il fenomen, che sepassa leu
 giu el bass, bien che mo pauc tut cuoza. «Mo
 Deus, Sigr. Reverent, sevolvan tier lur spiritual ils
 d' Uors, chäu geu las Pardällas semidadas ein el
 firmamen; in comet läu giust ei passeus, sburflont
 bä feug e bä flomma.» «De tgoi po quoi esser
 enzenna?» Da quei ils de Broil las novas schon
 han. Sasvigläuns ei il leug il pli favoroivel d' as-
 pect; seredonai läu tuts oin, en attesa da quoi che
 vegn läu geu darentar. Rest gi tier seu cusrin
 Plasch, balbitont Mari Noina: «Miroi, miroi tgoi
 läu vegn, oi quoi la voia da fier? Mo Deus co
 quoi va, negin' idoia sa ins fa, scina särp sittonta
 tut va!» Sin quei tuts datan in greu e agl egl ei
 sepärs il trăn. Ils de Trun quels restan tuts freids,
 negin spetachel per els; honor fan els alla fiasta

engrau, sco pievel civilisau. Rabius e Sumvitg cun sgarschur ritscheivan il gast.

O Tschamuot ein tuts ressambli e spetgan e spetgan uss eisel cheu. Tier Pieder dei Paul: «Vos mirei leu, con dabot tut quei va! Tgei fugera! contas rodas! tgei caldera! ! Tgi astg' eir en cheu?» Pintga Statiun, cuort impressiun; vinavon va il trăn, brastgas e brenzlas mo fal endamen. Quels de Muster han grondius lur grond marcau ornau. S. Plazi, claustr'e gl'entir vitg en fenglis e pindels; ils magistrats en grande tenue quei di fan fiasta mo els. Medel, Tujetsch de lur Mumpés vesent vegnir il trăn, negins plaids an per lur schmarvegls e dian ins a l' auters:

«Quai tscho ben, quai tscho! Mu na gliez, ju betg, ju mon betg en co.» Denton ei il trăn ventireivlamein arrivaus ella staziun de Mustér, il vapor vegn schaus lartgs, ils jasters van alla tabla, il pievel considerescha il cavagl trojan.»

Quei artechel dat buca mo perdetga della buna enconuschientscha dellas variontas atgnadads de nies lungatg da vitg tier vitg, sunder era pli u meins dil character de mintga vischnaunca. Tgei valeta, che talas capacitads han per ina redacziun sa mintgin s' imaginar.

Dapli seigien aunc notificai in entir triep artechels de valeta stabla per la historia grischuna. Necrologs: «Sgr. Mistral Hans Parli de Flem» (nr. 3, 1859). «Sia grazia revs. Caspar de Carl-Hohenbalken uestg de Cuera» (nr. 17, 1857). «Domprobst

Risch» (nr. 46, 1860). «Nationalrat Caspar Latour» (nr. 9 ed 11, 1861). «Uestg Mirer» (nr. 37, 1862). «Mistral Wekher d' Andiastr» (nr. 43, 1863). «Rektor P. Kaiser» (nr. 9, 1864). «Landrechter P. A. de Latour» (nr. 15, 1866). «Pater Theodosius Florentini» (nr. 8, 1865). Ils dus davos necrologs che darivan dal caporedatur prof. Nuth ein screts en ina prosa classica romontscha ed ein cun buna raschun vegni restampai ella Crestomazia romontscha! (Mira: Vol. I pag. 630 ss.)

Il «Grischun» porta aunc biars auters artechels de stabla valeta en fatgs politics, sco era en fatgs dil puresser, sco: «Sur l' ujjara encunter la pascualaziun gienerala» (nr. 20 e 21, 1863). «La pescaria en il Rhein anteriur» (nr. 25—29, 1859). Per il nazional-econom ein quels artechels sco aunc biars auters nunevitablas fontaunas historicas.

Ina principala attenziun anfla el «Grischun» la *damonda de nies lungatg mumma*. Da quellas varts ha il «Grischun» sco buc ina gasetta avon e buc ina suenter, luvrau ed era prestau enzatgei positiv, q. v. d. el ha instradau il grond moviment romontsch. Per vegnir tier in «lungatg literal» ha la redacziun da siu temps, giu empermess de schar comparer el «Grischun» correspondenzas en tuts dialects, per cheutras saver studegiar quels epi finalmein vegnir tier il desiderau «lungatg literal». Da quellas varts eis ei buc iu tut suenter plan. Adumbatten encurin nus talas correspondenzas. Nus anflein zuar bein enquala poesia ladina, ellas an-

nadas dil «Grischun», mo il lungatg de mintga numer ei tras a tras quel della Part sura! Perdetga de quella, entochen tier la fundaziun della «Lìgia Romontscha», mai sudida activitad per il manteniment dil Romontsch dattan *numerus artechels!*

Dapi che prof. G. A. Bühler ha priu part della redacziun dil «Grischun», fa el nunstunclenteivla propaganda e lavura cun exemplarica energia per la fusiun dils dialects e per il «lungatg literal». El anfla en prof. Nuth in campion per sias ideas e siu meglier conluvrer; quels dus han ensemen cun aunc plirs amitgs luvrau cun nunparegliont entusiasmus per lur ideal! Ed il resultat? La via tier «il lungatg literal» ei segir buca stada la vera; quei han ils resultats mussau, mo els han daveras giu grondius merets per nies lungatg romontsch, pertgei ch'els ein stai quels, che han plantau el cor dil pievel la carezia per il lungatg mumma, ed era svegliau il ver spert nazional-romontsch en nossa pintga mo zaia naziun. Perdetga e fretg de lur nunstunclenteivla energia, ei la fundaziun della pli veglia societad romontscha, della «Societat Reto-romontscha», la quala stat aunc oz ferm sin comba e che conserva en sias «Annalas» il pli bi ed intressant parc nazional de nos dialects romontschs!

Pli bia sur lur ideas, e sur igl emprem moviment, mira: «L'emprima redunonza de Romontschs» (nr. 7, 1863). «Tier il capitel dil lungatg romontsch» (nr. 9, 1863). «Invitaziun della Societat Rhäto-

romonscha al Pievel Romonsch» (nr. 12, 1863).
«Grammatica rhäto-romonscha» (nr. 14, 1864).

In' emprova co ins patertgava e iscriveva da quei temps sur dil romonsch: «Ei vegn aunc oz il di sez de Romonschs pretendiu, ch' il lungatg romonsch sei aschi paupers, ch' el possi bucca cor-
responder als basegns dil pievel. Sin talas preten-
siuns sa vegnir fatg bia observaziuns, denter auter las
sequentas. Ei gliei bein ver, ch' il lungatg romonsch
ha ina fetg pintga literatura (?igl autur), mo ins
sa era ch' ei vegn en gieneral sedau fetg pintga
bregia per emprender d' enconoscher quei pauc che
exista. Ils Romonschs vulen haver in privilegi avon
tuttas autras naziuns, quellas san, ch' ellas ston
sedar gronda bregia e far biars e liungs studis per
emprender lur agien lungatg, il Romonsch encun-
tercomia pretenda d' enconoscher siu lungatg senza
emprender el. Quella faulza opiniun ha bucca mo
la consequenza, ch' ins sa ne legier ne scriver ne
capiromonsch, sunder era quella, che quei lun-
gatg, che fuss schiglioc cheutier aschi bein adataus
e de schi gronda importonza, sa era porscher ne-
gins avantatgs per emprender in lungatg jester. En
quei riguard commettan las scolas romonschas
grevs puccaus. Stagl lungatgs jasters duess ins en
quellas mussar romonsch en uorden. Tut il mund
ei d' accord, ch' il meglier mettel per la cultivaziun
digl affon sei il lungatg matern. Suondien era las
scolas romonschas quei aschi gieneralmein adoptau
principi, muossien ellas gl' emprem romonsch a lur

affons, e lura vegnen ellas sil suenter sch' ellas vulen era mussar tudestg, pli lunsch che quei ch' ei gliei presentamein en differents logens il cas» (nr. 46, 1861).

In tut aparti bien talent muossa il «Grischun» de dilucidar *la politica exteriura*. Quels artechels, sche bi il bia cuorts, ein screts en bien romontsch e buca mo translatai beinspert ord gasettas tudestgas. Mintgaton raquent' el en ina poesia, a la *Dürrenmatt*, il cuors politic leu ora el mund, cunzun dal temps dellas campagnas ell' Italia. In' emprova! (nr. 13, 1861.)

Canzun dil temps present.

Tadlei mia glieut co ei stat uss sil mun,
Tut ei zun oreifer e bein cheu sin pun:
Ei ur' e lavura il Napoleon
Pil bien ded il pur, sco dil sur caplon;
Gliei aber tut bucca ver, —
Na, tut bucca ver!

Jl prinzi, Plonplon, tgi ves mai sminau? —
Quel tegn uss in plaid, che tut stat sil tgau;
E gronda miracl' el ha sez componiu
Quei plaid de sabienscha e de tema de Diu, —
Gliei aber tut bucca ver, —
Na, tut bucca ver!

Franzestg de Neapel, quei niebel herox,
Ha dau a Gaeta dretg trunf ad ils scrocs; —
Il papa de Roma, quei ei aschi clar,

Per ferm protectur ha el gie siu cumpar; —
 Gliei aber tut bucca ver, —
 Na, tut bucca ver!

Il caiser dell' Austria ei uss liberals
 Cun tut sia cuort e ses gienerals;
 El va a Madeira pella caisera sez
 E resta ad ella fideivels e crets; —
 Gliei tut bucca ver,
 Na, tut bucca ver!

La ligia germana vegn us tiell' uniun,
 Il Terc era ha ina ferma naziun;
 Igl Ungar e Slav ein fideivels subdits,
 Il clerus al Sep offerescha credits; —
 Gliei tut bucca ver,
 Na, tut bucca ver!

Cavur, Garibaldi, lord Jon e Cossuth,
 Quels vulten uss pasch e ruaus de pertut;
 Solet Antonelli eunc cula canuns
 Sblundregia baselgias e scatscha baruns; —
 Gliei aber tut bucca ver,
 Na, tut bucca ver!

E tut, epi tut, epi tut bucca ver! —
 Na, tut bucca ver.

Pertenent l' uiaira cun la «Nova Gasetta Romanscha», dal «Grischun» numnada la «*Gasetta de Mustér*», han ils umens dil «Grischun» buca teniu plaid ed ein buca stai vid las empermischuns publicadas el program de 1859. Differenzas a ris-

guard la restauraziun della claustra de Mustér ein stadas la caschun de quel' uiara, che cuoza semper e che vegn battida e renovada en bunamein finadin numer. Igl emprem ei la polemica aunc pli u meins objectiva, vegn denton pli e pli passionada e personala; secapescha d' omisduas varts!

Speciala attenziun mereta oravontut il *feuilleton* dil *Grischun*. Sco mai avon e sco suenter mo ella «Ligia Grischa» anflein nus sut quella rubrica lavurs de valeta stavla; ovras *romontschas originalas*, aschi bein historicas, sco litteraras; era pliras exemplaricas translaziuns, entupein nus sut la rubrica *feuilleton*. In per tetels attestien il sura: «Notizias ord la vetta de landrechter Nicolaus Maissen» (nr. 18 e 19, 1859) in stupent studi historic de Landrecter *P. A. de Latour*. «La fiasta jubilara de Porclas e.s. Carli» (nr. 20 ss, 1860). Naven da 1860 nr. 30 entochen 1862 nr. 11 porta il *Grischun* ord la pleva de *prof. Nuth* ina bein scretta historia dil cantun Grischun, dall' entschatta entochen 1815. Era la poesia e canzun romontscha cun tut sias variaziuns, anfla adina in plaz preferiu el «Grischun»; denter auter poesias e canzuns de nos pli enconuschents poets romontschs, sco per ex. de *G. A. Huonder* emprem redactur digl «Amitg dil pievel», gasetta conservativa. Cheu anflein nus entginas de quellas, publicadas l' emprema gada: «*Gl' Ischi IV.*» («Tschentaners ein uss' vargai . .») «A Trun sut igl ischi» (Mira nr. 10, 1861 e nr. 30, 1864.) Anno 62 e 63 comparan era emprovas

de «Guglielm Tell de *G. A. Bühler*. In special tschaffen demuossa la redacziun culs *legns*, ch' ella dat si a ses lecturs. Il pli savens ein quels screts en remas, e dattan veramein de rumper il tgau; al capavel vegn aber pagau bien premi per la sligiazion, aschia legin nus alla fin d' in liung legn de 7 cuors: «Per premi a quels resp. lecturs dil Grischun, che termettan franco alla redacziun enteifer otg dis ina giesta sligiazion de quest lign, vegn ei garantiu sin proxima stad in liber plaz per ina cura de scotga camutsch egl institut dil piz Mundeun.»

Ins cartess ch' ina gasetta della qualidad dil «Grischun» fussi stada bein fundada e baghegiada sin sulom fier ed era legida pertut en tiara romontscha, e tuttina stev' ei malissim pertinent abonments, pertgei che sco la «Ligia Grischa» pretendeva il «Grischun» ils davos onns strusch 200 abonnements! (Mira: Ligia Grischa nr. 24, 1866).

Buc avunda cun quella miseria finanziaria, ha ei aunc dau discordia denter Al. Latour, igl administratur della gasetta, e redactur *Nuth*, pervia della relaschada de 5 professers della scola cantonale, denter ils quals era prof. Nuth sesanflava, e muort quella carplina ha el amiez igl onn 1865 calau de redeger il «Grischun» e cun quella caschun cala era la gasetta romontscha liberala de comparer. Prof. Nuth empermetta zuar aunc denter auter: «Cun ils resp. lecturs dil «Grischun», ils quals enconuschen ils principis de quest fegl, vegn

il sutascrit ch'ei depi l'existenza de quei organ public staus partizipaus vid la redacziun de quel, era de cheu denvi encurir de aschi bein en idiom retho-romonsch, sco era en idiom german star en relaziuns, che sebaseschan sin ils tochen da cheu manifestai, portai e defendi principis. G. Nuth.»

Aschia ha era il «Grischun», ina dellas duas meglieras gasettas liberalas romontschas e pertinent il lungatg e tempra romontscha, la megliera gasetta ch'ei insumma comparida en tiara romontscha, priu ina tresta fin!

X. Gasetta Romontscha.

La «Gasetta Romontscha», che comparà naven dagl 1 de schaner 1857 nuninteruttamein entochen sin il di ded oz, ei nuot auter che la continuaziun digl organ catolic «Amitg dil pievel», che compareva a Cuera e che ha calau alla fin d'anno 56. Sur della fundaziun de nossa «Gasetta Romontscha», che vegn en paucs onns a festivar siu «giubileum de diamant», scriva la redacziun en il numer giubilar dil tschuncontavel onn de naschientscha: «In di de December 1856 ein entgins distingui umens catholics de nossa tiarra seredunai el casti episcopal a Cuera. Ina pintga mo impurtonta redunonza. Nus observein el cussegl *P. Theodosi Florentini*, cancelier episcopal *Casanova* (da siu temps conredacter digl «Amitg della Religiun e della Patria», emprema gasetta romontscha conservativa!), mistral *Peterelli*, barun *Demont*, frars *Depuoz*, e *Placi*

Condrau. Quels umens plaidan della pressa romontscha e sin lur secusseglia surpren il giuven professor *Placi Condrau* redacziun et ediziun ded in niev fegl romontsch catholic-conservativ» (nr. 1, 1906).

La «Nova Gasetta Romontscha» compara alla entschatta provisoricamein a Cuera ell' officina de Senti e Hummel. Naven dal 5avel numer 1857 entochen sil di ded oz, compar' ella ina gada ad jamna a *Mustér!* L' emprem' annada ei aunc paginada, las autras buca pli. *Redacziun: prof. Placi Condrau*. El ei gl' emprem redactur romontsch, che *suttascriva sco redactur responsabel*. Naven dagl 1 de schaner 1857 entochen 1894 nr. 3 segna professor Placi Condrau persuls, sco redactur. Cun numer 3, 1894 segna cun el era *Giusep Condrau*, siu nevs, sco conredactur. Suentar la mort († 22 de november 1902) digl aultstimau e fetg meriteivel professor e redactur Placi Condrau segna siu nevs *Mistral Giusep Condrau*, persuls sco redactur entochen nr. 1 1922. (In' urialetta denter en, naven da 1905 ils 31 d' uost entochen nr. 43, 1906 segna era Dr. G. Cahannes, sco conredactur.) Cun nr. 1, 1922 suttascriva cul bab era *Dr. Giusep Condrau*, sco redactur responsabel. En nr. 19, 1922 suttascriva Mistral Giusep Condrau la davosa gada sia gasetta. Dapi lu entochen sil di ded oz meina Dr. Giusep Condrau *la redacziun*. Denter ils emprems collaboratur anflein nus rev. P. Maurus Carnot (dapi 1900), Sur Carli Fry (dapi 1922), prof. P. Tuor ed auters amitgs della pressa romontscha.

En ses 72 onns d'existenza ha la Gasetta Romontscha de Mustér midau pliras gadas format e prezi, il spert e la colur ein adina restai il medem, dall'entschatta entochen sin il di ded oz. (Da 1857 entochen 1867 senumna la gasetta conservativa de Mustér «*Nova gasetta romonscha*». Dapi 1867 entochen 1892: *Gasetta Romonscha* e dapi lu entochen oz: *Gasetta Romontsha*).

D'ina schi veglia gasetta, che ha fatg historia e che ha sezza sia atgna historia davos ella, eis ei dueivel d'oravon tut prender d'enconuscher siu program, il qual ei en general aunc oz il medem:

«La Stampa ei ina pussonza, che carschenta da di en di sia forza e sia influenza. La journalistica ei perquei de grond'impurtonza, e buca per nuot pren mintga partida politica siu refugi tiellas gasettas, per cheutras rasar ora sias ideas e reussir en sias tendenzas. Gie, ina gronda part de tut il bien e de tut il schliet, ch'ei succediu ella Svizzerà ils davos decennis, ei de perscriver tier alla stampa.

En consideraziun della grond'impurtonza de quella pil sclariment dil pievel essen era nus se-resolvi de dar ora la *nova gasetta romonscha*, e zvar sin cussegliair de pliras e differentas notabilitats catolicas, d'umens bein enconuschents culs sentiments e basegns dil pievel romonsch. Quella gasetta vegn bucca mo purtar nuviallas, ella dei oravon esser in *fegl instructiv en fatgs de politica, ed educaziun ed economia*.

Ella dei passar per ina gasetta *catolica*, da tut

temps vegn ella a sustener ils dretgs ed interess dils catolics. Quella tendenza vegn denton buc impedir ella de semussar lojala ed amicabla visavi a nos confrars reformai. Ella garegia mo, ch' in laschi a mintgina dellas duas confessiuns, renconuschidas sut ils madems dretgs en nossa constituziun, libra svilupaziun de siu entir cultus e ses instituts confessionals. Nus vegnin suenter nossas forzas a sustener la buna pasch denter Protestants e Catolics sut la devisa: sche nus essen buc units ella cardientscha, sche lein silmeins seunir ella carezia.

En riguard politic vegn la nova gasetta romonscha a semussar *liberal-conservativa*. Ella vul salvar il vegl, che ha tenor experienza semussau ora per bien ed avantagius, desperas era progressar cul temps tras saluteivlas emeglieraziuns e necessarias reformas, mo bein adina sin via legala. Nus vegnin el medem temps a sclarir si nies pievel sur sias obligaziuns socialas, tonpli ch' ei par'a nus, che quel hagi generalmein eunc bucca la dretg' idea della societad civila e dil duer d' in bien e liber burgeis. Aschia secartein nus d' era gidar a promover l' independenza, libertat e beinstonza de nossa cara patria.

Tuttas impurtontas nuviallas digl in- ed exteriur, oravon las questions cantonalas, vegn nossa gasetta a relatar clar- ed entelgienteivlamein; quei che pusseivel ei vegn ell' ad evitaruttas polemicas personalas.

Essend che la prosperitat d'in stat, oravon d'ina republica dependa bucca mo de sabis regenters e bunas leschas, sonder era dalla demananza dil pievel, da sia educaziun ed instrucziun, sche vegnin nus a sustener cun tut'energia e premura las scolas ruralas. La nova gasetta romonscha vegn a demonstrar la grondissima impurtonza de quellas e far attents ils geniturs e scolasts sin lur respectivas obligaziuns. Ella vegn repetidamein ad alzar sia vusch per procurar allas scolas dil pievel lur necessari susteniment material e far ulivar ora la malgiesta differenza de quei, ch' il cantun spend' annualmein pella scola cantonala e pellas scolas della tiarra — ina caussa, che sa tgiunsch d'aventar senza greviar il pievel cun novas contribuziuns.

Er' als interess materials vegn nies feagl ad arver sias colonnas. Tras different referats d'umens de savida ed experienza en fatgs d'administraziun, agricultura ed economia havein nus speranza de cooperar pella beinstonza dil pievel, tonpli ch'ei selai en quels roms eunc remediar zun bia en nies cantun. Al pauperesser, che vegn, malgrad tuttas masiras e precauziuns cantonalas, adina pli e pli molestus e critics per nossas vischneuncas, vegnin nus mademamein a schenghiar noss'attenziun.

Sch' il spazi della gasetta lubescha, sche havein nus milsanavon el senn de mintga ton temps procurar per ina adeguata e bialla materia de conversaziun, ne che nus vegnin per quei intent a dar

ora pli tard in agien blat. . . . Nus recommondein la nova gasetta romonscha alla benevolienscha d'in ludeivel publicum e sefidont silla benedicziun de Surengiu e sigl agit de nos conluvriers ella capitala ed ellas differentas valladas romonschas havein nus speronza de menar ora noss'interpresa per compleina cuntentienscha de noss stimai lecturs e per bien della patria. *Il redactur responsabel Placidus Condrau*».

Sco il program ha giu predetg ei la nova gasetta romontscha d'aventada in organ de partida, e quei igl organ della partida conservativa. Schebi ch'ella ei sedecklarada alla bial'entschatta per il principi liberal-conservativ, sche defenda la gasetta de Mustér adina tras a tras ils principis conservativs, cunzun el combat cul «Grischun», culla «Ligia Grischa», cul «Patriot», cul «Sursilvan» e cun las duas davosas gasettas liberalas, cul «Grischun» de H. Erni e culla «Casa paterna». Il plaid *liberal-conservativ* stuein nus interpretar culs plaids progressiv-conservativ. Sin fundament de quei principi ha la Gasetta Romontscha luvrau gia siat decennis per il beinstar dil pievel romontsch; oravon tut en fatgs de scola e dil pauperesser. Per quels dus ideals ha *prof. Condrau* buca mo scret, sunder era operau entras las ovras! eis el gie staus onns ed onns il premurau inspectur de scola ed il bab dils paupers en sia vischnaunca. Quei ch'apartegn il davos eis el staus el ver senn dil plaid in liberal-catolic, in che veva bien cor e parteva

ora. Prof. Condrau ei insumma tras a tras staus in um, che ha en emprema lingia buca mirau sin siu sac, sunder luvrau pil beinstar general. Tgi che percuora las 70 annadas della Gas. Rom. vegn era pertscharts co quella ha era luvrau pil progress technic e spirtal de nossa tiara, per meglieras vias communalas, per viasfier, per il bien spert educativ etc. . . La Gas. Rom. ei oravontut e daptut, *cunzun all' entschatta* in organ catolic, sco ella sezza di: «La Romonscha ei il sulet blatt catolic el Grischun, che tema buc de serescuder cura ch' in passa giu pils peis als catolics, schegie ch' ella duess cheutras curdar en disfavour tier in ne lauter magnat.»

Era arisguard *politica* sa la Gas. Rom. registrar bials success. Igl *ei factum historic* ch' ils dus gronds circuits, la Cadi e la Lumnezia, legevan ora aunc avon 60—70 onns deputai pil Cussegl grond e cussegliers nazionals cun ideas totalmein liberalas. La Gas. Rom. ha il meret, ch' il pievel catolic romontsch ha cul temps fatg progress en fatgs de principi e politica ed era viu en sia inconsequenza tier votaziuns etc. e ch' el votescha oz ella pluralitad *tenor principis conservativs*.

Ei fuss aunc de menzionar bein enqual caussa davart la Gas. Rom. e ses sribents, mo havend in pli capavel, ch' igl autur de questa lavur gia fatg quei, sche fagein nus attents ils resp. lecturs sin la lavur de Rev. P. Maurus Carnot: «Dus ve-

terans della pressa ed olma romontscha»! (Mira: Ischi XVIII).

Il lungatg della Romontscha ei en emprema lingia populars e sempels, cunzun il lungatg de prof. Condrau. El scriva sco il pievel tschontscha e perquei era la Gasetta Romontscha d'aventada aschi populara, ch'ins queta oz d'udir ord las an-nadas veglias ils clars e buns pareris de nos tats e tattas, che tschintschavan aunc in romontsch original e virginal. Avon onns sedeva la Gasetta Romontscha giu pli bia cun igl Intern e luvrava nun-stunclenteivlamein per nos purs. Perdetga de quei dattan ils numerus artechels originals, che prof. Condrau ha scret e nua che nus savein admirar oz siu talent e sia gronda forza per iniciativas e quei en tuttas damondas, schibein economicas sco autras. *Placi Condrau* s'occupava bia cul pur romontsch e la consequenza era ch'el enconuscheva sco paucs auters ils basegns dil pievel.

Ord siu viv contact cul pievel savein nus era declarar sia gronda premura *pigl agen de nies pievel*, per nossa cultura romontscha. Gie el va aschi lunsch, ch'el combatta perfin cun tutt'energia il caffè ed il tubac, che paran oz nunevitabels. Sco buc in auter gasettist romontsch, lauda e fa el propaganda per las oreifras spisas nazionalas, per ils buns maluns, fermentins, tatschs, bizochels e per nossas finas carns seccas e suppas de latg. Da pugn de vesta cultural eis el veramein ro-

montschs da sum entochen dém. Tutta honur a quei ver sentir patriotic!

En combat cun sias soras liberalas, pagava la Romotscha ora cun daner blut. Da lezzas uras enconuscheva la schurnalistica romontscha buc aunc il lungatg dils diplomats ed insumma il tschintschar «tras la flur». Aschia capev' era il pli sempel lectur la politica e saveva era prender partida. Tutta honur a quella sinceradad e massivadad grischuna! Haveva il redactur de dir enzatgei a tuts, sche scheva el quei precisamein ed aviartamein senz' ira entuorn la buglia, e tuttina en in tun, che saveva stridar negin carstgaun. Cunzun en de quels cass semussava prof. Condrau sco fin ed inschignus redactur e psicolog!

El feuilleton de pli baul, ch' era il bia cuorts, ed ord quei motiv, il pli pratis per ina gasetta, che compara ina gada ad jamna, tractava prof. Condrau cun predilecziun il *bien temps vargau* cun sia poesia, sempladad e sinceradad. El fageva attents sin nossas caussas caracteristicas e sin la valenta cultura romontscha e veva adina material avunda senza stuer translatar e far empristar litteratura per la recreaziun de nossas famiglias romontschas ord la Russia ni ord in auter encarden dil mund. Mo in exempel ord tschiens: «Enzitgei per las mateuns. La Nova Gasetta Romonscha ha seteniu si on, ch' ils gasts de nozzas comparien, en bia lo gens pér cura ch' ei seigi ded ir tiel pastg, enstagl schon avon per compignar il spus e la spusa en

baselgia e leu implorar benedicziun e ventira per els. Nus essen denton vegni insinuai d' eunc trer in auter abus tral tschariesch della publicitat e zvar ina circumstanzia de gronda delicatessa. Pli davegl er' ei dapertut la moda, che las spusas, che eran eunc mateuns, comparevan il di de nozzas cun tschupi, sco simbol de lur immaculada conduita. Oz il di paren las mateuns de bein enqual vischneunca de metter pauc peisa sin quella honorifica enzenna. Ellas comparen avon igl altar fittadas si cun seidas e merinos, cun pézs e pindels, mo senza igl ornament de tut ornaments — senza tschupi! . . Ina spusa maculada stgava bucca purtar tschupi, era bucca la vieua. . . En enqual liug era denton il tschupi era lubius allas vieuas, ellas stuevan aber purtar quel mo sin schuvi enstagl sin tgau. Sco ils anials vegnen eunc oz il di benedi sut in agien ritus, aschia existev' ei er in agien formular per benedir ils matgs e tschupials dil spus e della spusa; che vegnevan lura encoronai dal spiritual (ne era da quel che menava la spusa) sut ils plaids: cun sabienscha gloria e honur has ti coronau els, e has mess sin lur tgau crunas de pèdras.

Ord quella pintga excursiun teologica pon las mateuns comprender l' aulta significaziun dil tschupi, e speronza ch' ellas mettien decheudenvi pli gronda valeta sin quei ornament che sin tuttas autras custeivladats.

Ei gliei veramein deplorabel, ch' in anfla schi grondissim tschaffen per modas novas de pauca

vaglia e schi pign senn per bials usits vegls. Nus savein dad ina vischneunca, nua che tuttas mateuns comparevan la davosa domengia, che la spusaziun d'ina matta vegneva proclamada al pievel, cun scusal (schos) alv, avon baselgia spitgavan ellas silla spusa, che prendeva lu comiau tut solemna-mein da sias compognas. Fuva quei buc in bi act, che stess ad ina spusa bia meglier che tuttas schlappas culs pli lads pézs e pindels, era pli bein che tuttas modernas casavaicas.

Denton nuota per mal vus bialas, mo quei schei dir:

In niebel tschupi

Ad honur teni!» (Nr. 18, 1858)

Schizun la semplia notizia ed era quella e tschella novitad vegneva savens dada bein e cungida cun bien humor. Mo in exempel; «Quest jamna ei il niev *Sgr. president federal Stämpfli* passaus tut incognito tralla Surselva. Mardis sera pér a mesa las diesch, arriva el dad Ursera a Mustér tiella Cruna tut persuls cun sia tastga sut bratsch. (Ualti car-teivel era prof. Condrau e plirs de ses buns amitgs ella Cruna per far in scart troccas, tier in bien glas vin de Valtrina!) Ord la simpladat de sia vestgadura, e de siu entir secontener vess buch in dils numerus gasts, ch' eran eunc leu, compriu ch' els vessien l' honur de seser davos meisa cun ina schi aulta persuna. Mesjamna bein marvegl ha el bandunau Mustér a pei per saver considerar ton pli bein la biala valada. Pér suenter sia partenza ei

ins per gieneral smarvegl vegnius sisu, che quei eri il president federal e ha visau il postillon de far enconoschent egl emprem marcau renan, tgei personal che vegni a passar leu atras. Denton spigtava Sgr. Stämpli silla posta a Trun. Per haver in meglier prospect eis el bucca semess egl interur, sonder sesius sil «boc» spel postillion Zoja. Scadin po comprender cun tgei losch sentiment, ch' il pli gron postillon della Svizzera ha seglientau la posta egl emprem marcau dil Rein havend el quellaga il cau della Confederaziun sco camerad de maun seniester. Bucca pernuot ha el silsunter segloriau, ch' el segi oz sesius sil tron cul president federal. Bials aspects per in splendid avanzament!» (nr. 34, 1858)

Nus lein aunc dar in exempel, co nos basats e basattas selegravan sur dils aschi rars e gronds evenements progressivs. Tier da quellas caschuns semanifestescha il redactur della Romontscha, sco excellent correspondent de fiasta. El selegra cul pievel e scriva perquei era ord il cor dil pievel. Nus schein suandar cheu l'inauguraziun della punt Russein, la quala vegn puspei el novissim temps, suenter ina liunga pausa trapassada da loschas menadiras. Ils pli paucs dil grond diember d' automobilists han peda en lur cuorsa rapida, d' ammirar quei bellezza encarden romantic, nundir de patertgar tgei suadetsch e tgei unfrendas pecuniaras quei admirabel edificci ha custau a nos buns vegls; e cons pedunzs dat ei, che han schon patertgau vid

talas caussas, mond els plaunsiu, plattamein sulla
 pun Russein? «Ina fiasta denter tschiel e tiara.
 Ils 10. de q. (de november 1857) han Somvitg e
 Mustér celebrau ina fiasta eunc mai sudida ellas
 annalas della Cadi e probabel era buc ella historia
 grischuna. Els han benediu en cun gronda solem-
 nitat la grondiusa pun de Russein, ne meglier detg,
 la pun de Barcuns, che sbargata dagl antschés de
 Somvitg ví sil teritori de Mustér e che survescha
 per in ferm e bi ligiom bucca mo denter quellas
 duas vischneuncas, sonder era denter Sutsassiala
 e Sursassiala. Quei impossant bagetg ei il pli re-
 marcabel artefici dell' entira via en Surselva, gie
 semigliontas remarcablads dat ei paucas ell' entira
 Svizzerà, ch' ei schiglioc reha en grondius e roman-
 tics aspects. La pun sgolatscha sur ina spuretga
 e pittoresca val en in' altezia de 160 peis ed ina
 lungezia de 210 pas, ella ruaussa sin dus bials
 peiscrap postai sin famosa greppa. Sper quellas
 preitsgreppa vi meinen gallerias tiela pun, la pli
 magnifica ei quella dil maun de Somvitg e perquei
 han ins la pli impossanta perspectiva dal maun de
 Mustér. Stermentus preitsgreppa, tschincladas en
 cun uaul, formeschan in veramein pittoresc funs, che
 porscha in intressant contrast cullas verdas pradas
 dil vitget Perdomet de tschei maun dil Rein. Cun
 in plaid in ha cheu in sgarscheivel bi aspect.
 La pun ha ina construcziun americana ed ei ba-
 ghiada taluisa, ch' ella fa tutta honor al Sgr. arhi-
 tect Faller de Glion, che meretta eunc in particu-

lar laud, perquei ch' el ha saviu manar si ella cun in tal inschin e precauziun, che buchin de ses luvrèrs ei sefatgs mal. La pun sezza ha custau circa 450 plontas e las puns piarsas 400; ella ha 80 tschènes feradira vid dad ella. Igl entir bagetg quosta total fr. 30 000.

Ei gliei stau in ludeivel patertgament dellas suprastonzas de Somvitg e Mustér de schar benedir quella pun, la cruna della via ella Surselva, tras ina particulara solemnitat. Las bialas de Mustér han giu ornau la pun cun duas bufatgas bandieras federalas e stupentas guirlandas, e nies premurau poet benedictiner della «Travaulta» (P. Baseli Carigiet de Mustér) ha ornau las duas portas della pun cun adequatas poesias. Dal maun de Somvitg ha el beneventau ils gasts:

Als de Somvitg gliemprem salid!

Tier stabl' uniun figein invid,

Salid a tuts, lur pei che bettan

Sur pun Travaulta, nus visettan.

Dal maun de Mustér er' ei de leger:

Selegr' o Mustér,

Pun nova de vér!

La meini ventira

Neutier, mai sventira!

Il mund vegn uss tier tei vignir

Currend; tut veilg less destruir;

En fatscha mir' al niev, al veder;

Sei niev, sei veilg, il lev dei ceder.

En dubi tgei sei cheu de far,

Sche niev ne veilg deis ambratschar?
 Jl veder salva pell' uriala,
 Sche niev pli grev has buc en schalla.
 Dieus meini cheu mai
 Castitgs meritai;
 Malsognas ujaras,
 E mals d' autras tiarras.

Ils de Somvitg ein stai gl' emprem sil plaz e sinaquei, che quella biala solemnitat resti tier els en ton pli buna e frestga memoria, ein els, compari cullas scolas de Somvitg e Compadials en corpore ed ein serendi vi sil maun de Mustér per retscheiver lur vischins. Suenter l' arrivada de quels ei il til festiv seformaus e setratgs vi enamiez la pun. Ordavon la musica de Mustér, igl ingénieur ed il meister cun ses luvrès, e suenter Monsignur avat, ils pleivonts de Somvitg e Mustér, il president della Cadi cullas suprastonzas dellas duas vischneuncas ed il davos in numerus publicum de vegls e giuvens, umens e femnas. Ina salvia de murtès cun in fulminant eho ha annunciau l'entschatta della solemnitat. Igl avat, ha funzionau, assistius dals dus pleivonts. Ei gliei vegnu fatg las oraziuns tenor il ritus della baselgia catolica, ch'enquerra de sanctificar tutas ovras dil cristgeun sin ina veramein edificonta moda, ed alla fin della funcziun eis ei vegnu intonau il «Benedictus». Quei impossant salm ha fatg grond' impressiun sigl auditori, postaus cheu denter tschiel e tiara. Tgi che veva vusch ed udida ha gidau a cantar laud al

Segner, e las bialas vuschs dellas rosignolas de Mustér ein gieneralmein vegnidas admiradas. Finida la benedicziun ha igl aultreveri Sgr. canonic Berther, pleivont de Somvitg, teniu in fetg edificont plaid sul text: «quolms e vals, flus e crests cantei laud al Segner» e finiu cul giavisch che quella pun segi ina pun spirituala per duronta pasch e concordia denter las pleivs de Mustér e Somvitg.

Sin quella solemnitat ecclesiastica eis ei more retico vegnu priu ina buna marena enamiez la pun, nua ch'ei era schon vivon vegnu cavegliau meas e suppias. Seculars e spirituals, umens e femnas tut era de buna luna e cuntents culla fiasta. Il vin niev silla pun nova ha sligliau la faviala sin in' admirabla moda, e provocau in toast sin lauter. Sgr. ingenieur Balzer ha purtau igl emprem vivat al Sgr. Faller, che hagi semussau tier quella ovra sco ver meister, el ha exprimiu la speranza che nagin vegli passar sur quella biala e majestusa pun via cun nauschs patertgaments ne schliatas miras. Quei vivat compignaus cun ina ferma salvia de murtès, ha fatg de saver alla Surselva, che la gronda ovra segi gartiada e surdada al liber commers. Suentar haver purtau vivats als promoturs, ingenieurs e luvres della via de Surselva, allas vischneuncas, als musicants e cantadurs, allas mateuns per lur bi cant ed ornament della pun, al vegl «pot della Cadi», che hagi stoviu star ora tontas aventuras silla via vedra de di e de notg, eis ei era vegnu seregurdau digl entir

pievel grischun; in ha purtau ad el in caul vivat pils quosts, ch' el ha mess vid quella pun e vid la via en Surselva. In ei ussa sereconciliaus culla Sursaissa romonscha, siu pompus stradun ei bucca pli ina spina els églis dils avdents de Surselva.

Il tierz act de quella remarcabla funcziun ei stau il batten della pun. In ha fatg attens, ch' ei vegni dau a quei niev affon dell' architettura divers nums, ei fussi de giavischar, ch' in sedecidessi oz per in num e stessi lura tier quel.

Quei, meini ha enflau gieneral applaus, mo la biala uniun ei semidada en gronda disuniun, cura ch' ei ha setractau tgei num dar. Ei gliei stau cheu ina scena, ual sco quella ch' in vesa tiellas cumars, tielas ondas e tattas cura ch' ei setractescha tgei num dar al nievneschiu, nua ch' ina vul, ch' in detti il num dil tat e basat, lautra digl augsegner ed ina tiarza dil sogn dil di, ch' el ei nischius. Travaulta! Barcuns! Russein! Hohenbalken! vegnev' ei griu in denter lauter da tuts meuns. Gienerala confusiun! Biars temevan schon che la biala pun semidassi en ina tuor de Babilonia, e ch' ils pievels de Somvitg e Mustér stuessien gleiti se-sparter per bucca capir pli in lauter. Finalmein ha il pievel secalmau; ei gliei vegnu aviert ora las differentas tscharnas ed il resultat ei stau il sequent: Ils Tudestgs deien numnar ella «Brücke von Hohenbalken» ed ils Romonschs «pun de Barcuns». Quei dei vegnir fatg enconischent a jasters e dumiestis, e quels nums deien restar schi ditg sco

quolms e vals statan. En pasch ed uniun fortificada han lura Somvitg e Mustér priu comiau in de lauter.»

Sco ei para ord las annadas veglias della «Romontscha», sche ha quella grondiusa punt nova ed insumma la via nova giavinau e tratg entiras roschas famiglias giuadora ella migeivla planira e vi sur mar. Buca senza raschun fa prof. Condrau frunt a quella emigrasiun en massa e fa attents sils paucs megliers selvadis dell' America, nua che beinduras tighers e liuns gezzien ils dents, e laschien ira la sbaba dalla queida suenter la carn grischuna!

Las varga 70 annadas della Gasetta Romontscha sepresentan oz a nus sco in veritabel diari ed excellent archiv historic de nos fatgs grischuns els davos 70 onns!

Suenter quei, ch' il campion della pressa romontscha, prof. Condrau ha giu mez giu per adina la plema redaczionala, sia nobla arma, ha siu nevs *Mistral Giusep Condrau* menau vinavon la Gas. Rom. sin fundament dils principis catolics-conservativs, sco tochen dacheu. Las annadas ch' ein comparidas sut sia redacziun ein l' expressiun de sia devise: «*Oravon tut fideivladad als principis!*» El ha baghegiau ed ingrondu la stampa romontscha suenter ils basegns dil temps, ed oz ei quella in ornament dil vitg Mustér. Suenter la mort dil secund redactur († 17 de matg 1922) redegia *Dr.*

Condrau la Gas. Rom. fideivels alla tradiziun ed als principis de ses antecessurs.

El decuors de decennis era la Gas. Rom. vegnida tier in' andanta ortografia romontscha e tier in bien lungatg de scartira. Dapi entgins onns enneu ha ella acceptau l' ortografia de Dr. G. Cahnnes e Dr. R. Vieli.

(Pli bia sur dils dus redactors: prof. Condrau e Mistral G. Condrau p. m. mira: «Jschi XVIII» «Dus veterans della pressa ed olma romontscha», da P. M. Carnot O. S. B.)

XI. La Ligia Gríscha.

Suenter ina cuorta malencurada de miez onn, per la mort dil «Grischun», ha la partida liberala romontscha puspei dau il maun ad in niev organ de partida. Quella gada vegn quel ora a Glion ed obtegn il bi e patriotic num: «*La Ligia Gríscha*». Quella matta nova ha artau tut da siu frar per miert: vestgiu, colur ed en bia graus perfin vusch e lungatg!

Igl emprem numer della «Ligia Gríscha» datescha dils 23 de december 1865. Sco gia detg vegn ella squitschada all' entschatta a Glion ella stamparia de Vollmar e Manetsch (mira: Dr. J. J. Simonet, Sulegl e brentina ella stiva d' in tipograf «Pelegrin» nr. 7, 8, e 9, 1926). Cun nr. 50, 1867 stampau da Steph. Manetsch, e cuort sisu, stampa ed expediziun da Steph. Manetsch. Cun nr. 1, 1870: «La Stamparia ei translocada da Glion a

Quera e vegn dirigida da Sgr. Pradella.» Quei onn schon, all' entschatta dil secund semester dat ei puspei ina midada arisguard la stampa, numnada-mein cun nr. 26, 1870 «Officina J. A. Pradella a Quera (Konzett Aebi & Cie.). Naven da nr. 12, 1871 vegn ella stampada tier Meyer, Sprecher & Comp. Cuera, cun nr. 27, 1871 tier Sprecher e Plattner; naven da nr. 27, 1872 tier Senti e Casanova, entochen sia fin. Igl emprem compara ella la gievgia, 1870 il venderdis. Anno 70 duront l' uiara tudestg-franzosa compara la Ligia Grischa *duas gadas ad jamna* e quei cul numer 29 dils 21 de fenadur 1870: «Per portar als stimai Lecturs las novas las pli recentas dell' ujara actuala vegn la «Ligia Grischa» a comparer duront quei temps duas gadas ad jamna, mintga gada en miez format, (pia 2 paginas, enstagl 4 per mintga numer!) e quei la Mesiamna e la Sonda sera . . . Era vegn il format a s' engrondir.» Aschia dumbra la Ligia Grischa anno 70, 63 numers. Suenter l' uiara compar' ella puspei ina gada ad jamna, per il prezi annual de fr. 3.50. Enamiez il tetel della gasetta paradescha igl uoppen dil cantun Grischun.

Igl emprem redactur della «Ligia Grischa» ei stau prof. J. A. Disch de Mustér, aunc oz en buna memoria sco inspectur de scola. El ha redigiu mo 40 numers della Ligia Grischa. Ils 22 de settember 1866 pren el gia comiau da ses lecturs, ni pli bein detg dat la «Grischa» comiau a siu attaschau redactur: «Sgr. prof. Disch ha mess la redacziun

responsabla della Ligia Grischa els meuns della stamparia d'azionaris, resp. als sorprendiders de quella, pretendend ch'ei segi ad el nunpusseivel de continuar de rediger ina gasetta sper las augmentadas lavurs de sia clomada. Aschi mal sco nus stein giud questa sia resoluziun, stuein nus tonaton respectar ella e quei ton pli ch'ella ei vegnida prida per ton pli bein saver vegnir suenter a tuttas sias obligaziuns, las quallas el ha dil rest, nus essen de quei bucca mo perschuadi, mo bein era segirs, mai negligiu. Sperein denton ferma-mein, ch'el detti bucca dil tut comiau alla Ligia Grischa. . .»

Siu successur ella redacziun, ei stau igl ault-stimau Sgr. cusseglier nazional *Dr. Arpagaus*. El suttascriva, denton buca sco redactur responsabel. Il beinvesiu e perdert cusseglier nazional, meina cun maun habel e segir duront dus onns e miez la barca della Ligia Grischa. Cun l'entschatta 1870 intrescha advocat *Alex. Balletta* de Breil, in dils megliers prosaists e novellists de nossa cara Surselva, ella redacziun della Ligia Grischa e resta a quella fideivels entochen la fin. El s'annunziescha cun ils sequents plaids: «La «Ligia Grischa» vegn a tener si dretg il programm e las ideas dils fondaturs; ella vegn ad imponder sias forzas per il progress en tuts roms, per la libertat en minga grau e per il beinstar della patria e dil pievel. . . La Redacziun della «Ligia Grischa»: *Alex. Balletta*.»

En general ei la «Ligia Grischa» nuot auter, che la continuaziun digl organ della partida liberala, dil «Grischun». Egl artechel de program, scriva la redacziun, che l'idea publica de pliras contradas romontschas hagi buc anflau grazia de s'exprimer, per medegar quella malemperneivladad seigien plirs patriots stai ensemen e concludiu de dar ora, ella capitala Sursilvana, egl emprem marcau spel Rein ina gasetta jamnila. «Quella vegni oravontut a schenghiar si' attenziun alla scola, all'industria, ed agricultura; sia tendenza politica vegni ad esser ina independenta, moderau-liberala.

Arisguard la colur e vestgiu della Ligia Grischa veva la «Bündner Volkszeitung» cun buna raschun giu scret, che quella seigi e vegni era a semanifestar sco continuaziun dil «Grischun». Sin quei seresenta la «Ligia Grischa» e rispunda empau stagn recent, sco ei para a nus: «Il fetg illusoric legerment, ch' il «Grischun» vegnevi legius pli bugien, che la «Ligia Grischa», lein nus bugien schar al Sgr. Correspondent della «Gasetta dil pievel» e stein veramein fetg mal, che nos sgrs. scolasts ein privai de quella zun instructiva e cunzun classica lectura. Danunder deriv' ei «*aber*», ch' il «Grischun» havev' ils davos onns malgrad siu fin, classic ed instructiv lungatg rhaetoromonsch strusch 200 lecturs, duront che la «Ligia Grischa» selegra de haver 700 abonents, tiels quals ei vegn eunc mingaton novs? Cu ha il «Grischun» giu tons? Gnanc

dil temps, ch' el era sulets ella tiarra e haveva nagina concorrenza

Tucont tier la tendenza dil «Grischun», per la qualla Sgr. Correspondent lai encrescher aschizun, sche sto ins dar tier, ch' il «Grischun» ei entochen la fin consequentamein staus in fegl de passionadas polemicas. Nus havein priu avon de evitar ton sco pusseivel tuttas dispettas e cunzun tuttas personalitads, cartend de survir pli bein al pievel, pil qual nus scrivin en emprema lingia, entras tractar caussas de gienerala impurtonza, che van tier directamein al pievel, seigi lura cun scriver sur viasfier ne de communicaziun, sur uorden de vischneunca, ne cunzun sur l' agricultura e la tratga de biestga, fuss ei era mo sur lidimès etc., che sedar giu cun zotas, aviras, strubièms e e curschinèms, essent ferm perschuadi, che ne ils Protestants, ne Catholics giavischien e garegien da nus ina semeglionta tendenza. Nus savein bucc' anflar il ver liberalismus en passionadas dispettas ne en scriver senza raschun encunter spirituals e baselgia, cartein aber ded esser aschi liberals e de capir il liberalismus aschi bein, sco quels, che bettan avon a nus ultramontanismus.» (Mira: nr. 24, 1866.)

Quei tun della Ligia Grischa enviers siu antecessur il «Grischun» ha animau nus d'intercurir la caussa pli datier, e nus essan vegni tiel resultat, che quella disamicezia deriva per la pli gronda part dall' idea fusionistica dils dialects romontschs,

alla quala il «Grischun» veva il davos onn de sia comparida dau liber e lartg tut sias devisas, ed encunter quell' idea batteva la Ligia Grischa cun buna raschun! (Pertinent la qualitat dil «Grischun», aschi ditg che quel scriva aunc el bien romontsch della Part sura, eis el segir aduals alla «Ligia Grischa»!) En quei grau astga la gasetta de Glion veramein dir de seseza e zuar cun tutta raschun: «La «Ligia Grischa» ei de pasta romonscha da sum tochen dém. Tut reglementém e fusioném silla via dil commond rebatt' ella cun tutta franchezza. Nus lein a nies romonsch conservar sia virginitad ed originalitad. Eunc pli contraris essan nus a tuttas tendenzas germanisontas. Jls lungatgs che vindi cheschan il predicat de lungatg de scola han fatg atras melli fasas, en moda ch' ils umens ded ussa san bucca capir ils umens d' avon 300 onns, ei fineschan lur cuorsa cun turnar anavos sin quei punct, nua che nus Romonschs essan adina stai, sin quei punct, de schar favellar mintgin sco ei para e plai. El tudestg e franzos fa naging stém pli dallas ordonanzas accademicas, resalvond enqual vierm de pupi ed enqual tgigiadera filologica. En in temps, nua che tut indichescha la vegnida d' in lungatg universal e nua ch' ils perderts per preferenza han calau de dominar la situaziun, par' ei a nus buc opportun de vuler introducir in lungatg romonsch obligatoric ne official. Nus tenin cul principi de compleina libertad. Seornescha il *Novellist* cun plemas fustgas e conta l' *Utschella* melodias

mescoladas, sche havein nus tuttavia nuot encunter; contrari era nus vegnin sut circumstanças a selubir de far nos studis e de bandunar inaga ne lautra las rodajas veglias. Demai ch' ils fusionists han mai domondau nies meini havessan nus ton podiu queschier, havein denton voliu obviar alla solidaritad de principis, ch' ensatgi havess saviu far resultar da nies silenzi. Preziusas particularitads anflan ins en scadina vallada romonscha. Quellas trer alla glisch e metter en salv, quei fuss daveras ina lavur meriteivla. Cun protesta encunter ingerenzas tuttafatg germanas, vegn la Ligia Grischa cun placher e cun engraziament a far plaz a scadin idiom romonsch ed aschia era al lungatg gramatical» (nr. 1, 1868).

Gia dall' entschatta enneu lavura la Ligia Grischa cun tutta premura per il beinstar dil pievel, en tuttas questions economicas e d' altra natira. Ella lavura en emprema lingia per *vias novas de communicaziun* e per igl amegliurament de talas, mo oravontut per las *viasfier* ed en particular per la viafier dil Lucmagn, che dueva purtar il salit economic al pievel romontsch. Vesend la redacziun alla fin finala, ch' il Gotthard, il pli grond rival dil Lucmagn, vegni suren e fetschi fin a tuttas speonzas de nies pievel muntagnard, scriva igl emprem redactur in stupent artechel sur il Lucmagn e sia historia, il qual mereta de vegnir restampaus cheu entirs ed entratgs:

«*Gliei bara cul Lucmanier!*» «Avon 20 onns e

tochen daquort fuv' il Lucmanier igl adorau dellas pussonzas finanzialas, ed uss' ei el sil precint d' experimantar la cumina sort dils adorai e dellas adoradas. Las alps sesaulzan e sesbassan, lavinas roclan strepitusamein trallas vals, uors e lufs ed autras bestias dils uauls fan tunar las urlontas vuschs, desperas in buffar, sufflar e camiar en crusch ed enterviers, che fa tumer la vegnida d' ina stermantusa catastrofa ella sfera de quella cadeina alpina, che dat dal Mont-Cenis al Gottard e dal Gottard al Brenner. Ennamiez quels fenomens cresch' il Gottard dad égl vesend, cresch' el el lad ed egl ault. Ei gliei sco sch' el havess de schendrar il messias dil tschentanè. La giuvna Italia, la Svizzera centrala e la Germania quoran per assister all' illustrissima parturiziun. Ils marcadonts ded aur ed argien e pupi gallopeschan neutier cun de tuttas sorts entscheins. Tut ch' ei spaniau sil resultat dil gron drama.

La steila dil Lucmanier, entruras la pli briglianta dil firmament, daventa pli e pli stgira e mintga moment tem' ins, ch' ella stezzi dal tut. Consternaziun, malenconia, malencurada da vard digl Orient. Quels che paradavan avon temps culas pli bialas plemas de speronza e gloria, laian dar las alas. Figuras pleinas de veta e spirt seconvertan en mumias, en baras. Quei en quort l' impressiun che fa sin nus las presentas constellaziuns della questiun della viafier alpina. — Sic transit gloria mundi» (nr. 13, 1866).

Per saver porscher a nos lecturs in stupent maletg dil projectau Lucmagn, per il qual la pressa romontscha ha luvrau da neu en neu, schein nus suandar cheu la buna orientaziun de *prof. Disch* ella Ligia Grischa (medem numer). «Lein far ina quarta reflexiun per s'orientar ella caussa. La historia dellas vias grischunas ei essenzialmein la historia della cultira grischuna. Il pievel dell' aulta Rèzia ha daveglenneu seprofitau de sia situaziun geografica per mediar las relaziuns mercantilas denter la Germania e l'Italia. Conformamein a quella sia missiun providenziala ha il Grischun adina se-spruau de mantener ses pass en in stand practicabel.

Perdetga dattan las vias suladas ella direcziun dil Lucmanier, dil Bernardin e dil Gielgia, perdetga datan las casas de refugi ed ils indrezs de transport. Avon Cristus, e dal temps dils imperaturs tudestgs vegnevan las armadas dirigidas sin nos pass per Italia e dall'Italia.

Il temps marscha vinavon e nus vein schon biaga stoviu seresolver de marschar cun el per bucca restar ina tiara de lufs scarponts. Cun grondius sacrifezis vein nus en entelgienscha cullas tiaras confinontas dell'Italia bagiau ils straduns sul Bernardin, Spligia, Gielgia, Maloja e Bernina.

Tontasga ch' il Lucmanier ei semess en concorrenza, tontasga ha el stoviu ceder alla fortuna de ses competents.

Mintgaga e cunzun cun caschun che la via sura ei vegnida decretada, han ei dau mèl en bocca

al Lucmanier e cuschentau e consolau el cun in assegn sigl avegnir.

In veva ual entschiet a gustar ils fretgs pellas semenzas confidadas dapi 1818 allas travs dil temps, seconsolond culla dulscha speranza d' haver garantiu nies historicamein fundamentau transit — pren mira — la locomotiva splunta, in auter Hanibal ante portas, imperiusamein allas portas della Rezia. Bugien ne nuidis ston ins, enstagl de ruassar ora dalla gloriosa campagna dil progress seresolver de semetter danovamein en lutgia. Quellaga ha ei setractau de converter la via commerciala tudestga en ina viafier. Schon plirs onns avon che quei ne daventi, veva colonel Lanicca obteniu la concessiun de bagiar la viafier dil Lucmanier. Gl' onn suenter, 1847, eis ei vegnu adaquella de serrar giu in tractat denter ils cantuns s. Gagl, Grischun e Tessin dad ina vard ed il regienavel Sardinia da lautra vard. En quei tractat, cul qual il Grischun ei passaus ella Ligia nova svizzera de 1848, en quei tractat empermettan ils contrahents de favorir e sustener in lauter en differents risguards e numnadamein er' el project de bagiar ina viafier sul Lucmanier. Evidentamein vegneva els onns 1850 la via dil Sidost tenuta per nuot pli e nuot meins che per l' entschatta della viafier dil Lucmanier. Enconoschent eis ei, ch' il factotum dell' Italia, minister Cavour, ha da quei temps ed aschiditg ch' el ha giu la veta, mai schau nescher dubis riguard la significaziun digl allegau tractat. Da questa e da

l'autra vart dellas Alps fuva la perschuasium gienerala quella, ch' ei segi gienerala convenienza e titulada obligaziun de sustener lojalmein ensemen e promover cun agid dil temps e dellas circumstanzias la realisaziun della viafier, ella direcziun dil Lucmanier.

Pli baul ha la lojalitad in moment ne lauter muncau plitost da questa vard dellas Alps ed eis ei lubiu de dubitar, che las auctoritads grischunas e tessinèsas hagien en tuttas circumstanzias scrupulusamein teniu ad ault la bandiera dil Lucmanier.

Ei ha bucca doviu esser de batter il fier tochen ch' el fuva caulds, bucca doviu esser de seprofitar della dotta de 30 milliuns, che l'Italia schon gl' onn 1852 veva disponiu pil Lucmanier. Quell' offerta dell' Italia en uniun culs milliuns che S. Gagl e Grischun han giu votau en uniun culs studis avanzai dellas auctoritads tehnicas, studis che plidaven da lezzas uras cun aulta vusch pella superiuritat dil pass de s. Maria. Tut quellas circumstanzias en absenza de scadina concorrenza havessen raschuneivlamein doviu garantir il Benjamin dils pass Grischuns.

Denton ha la ramur guerila digl Orient e della Italia cuschentau las harmonias della pasch e da 1860 enneu ha il Lucmanier mai pli recuperau siu tun classic de vidavon. Ils basens ein inventivs e la ferma veglia e l' uniun dellas forzas han anflaumieds de contrariar il Lucmanier cun schar marschar si plans in suenter lauter, il Septimer, il

Spligia, il Gottard, il Grimsel e Simplon. Cuntut ch'ei fuva pugn de cardienscha ch' il Lucmanier hagi tuttas preferenzas tehnicas, han las forzas mercurialas anflau celebritads inschignusas avunda per constatar la practicabilitad dil Gottard e lauter impurtont relevat ch' el correspondi alla pli gronda summa dils interess svizzers e germans. Finalmein ei aunc il «Mars» semess en survetsch dil Mercur e nossas grossas epolettas han festginau de proclamar l' axioma: La Svizzeria sa bucca dar tier che la viafier alpina vegni bagia da ò silla periferia della tiara e silla portada dils canuns austriacs!

Il cabinet d' Italia, insinuaus dals Gottardists de sustener e gidar, ordinescha profunds studis sulla preferenza d' in pass e lauter ed ein quels studis vegni fini culla sentenza finala ch' ils experts han sut ils 10 de Fevrè pronunziau en favur dil Gottard. D' accord cul pareri della commissiun va il ministeri talian sut las auspizias de Jacini, minister dellas lavurs publicas ed en quei senn de proponer al parlament la lescha de subvenzionar l' interpresa dil Gottard cun 29—30 milliuns. Quei ei il facit total ded ina campagna de 20 ons.

Snegadas ein tut anetgamein da part dell' Italia sias historicas relaziuns de 2000 onns culla Rezia, relaziuns renovadas e cultivadas el niev temps tras ils contracts riguard las vias commercialas dil Bernardin e dil Spligia, cultivadas ed enfirmidas entras il contract dil Lucmanier de 1847, cultivadas tras ina rietscha de sinceraziuns mini-

sterialas, snegadas ein las leschas della natira — tochen ussa stateivlamein respectadas — insumma il ligiom ei ruts, l'amicizia convertida en hostilitad, cun in plaid «gliei quasi, quasi bara cul Lucmanier.»

Ina contemplaziun sura de quei ch'ei daven-tau per tener daven da nus quella calamitad, fuss ina zun intressanta lavur sco er' ina contemplaziun sur dellas relativas consequenzas. Las intrigas dil Tessin confidein nus al sprezz dil publicum cun de-plorar, ch'ellas ein malerusamein bucca qualifica-das d'illustrar il drama en avantatg della honur svizzera.»

Quei ei la moda maniera ed il lungatg digl'emprem redactur. Dasperas semuossa e semanifestescha el era, sco fin diplomat ella politica! De quels duns dattan oravontut ils artechels sur la revisiun della costituziun federala perdetga, ch'entscheivan schon cull'entschatta d'anno 66. Da quellas varts mira: «Radunonza nazionala a Glion» (nr. 3, 1866). «Lein reveder la costituziun federala, ne buc?» (nr. 4, 1866) etc. La Ligia Grischa ei en quella damonda politica per la revisiun. Il prof. ed inspectur de scola de pli tard lavura era perseverontamein per las scolas ruralas e quei aschi intensivamein, sco per siu ideal, per las vias-fier alpinas. Il *beinstar* dil pievel romontsch ei stau siu emprem principi, il cuort temps ch'el ha redigiù la Ligia Grischa!

Siu successur ella redacziun ei stau Sgr. Cusseglie nazional *Dr. Arpagaus*. Quel era oravontut

in um popular el ver senn dil plaid. Enconuschents cullas relaziuns dil pauper pievel muntagnard, ed havend el medem temps il sublim talent d' in poet popular, possedev' el aschia las meglieras qualitäts per in redactur. Tuts ses artechels, seigien quels lu politics, ni era d' ina autra aunc pli schetga materia ein adina sclari dal migeivel sulegl della poesia. *Sia prosa* romontscha schazegein nus per *ina dellas meglieras* denter tut ils prosaists della litteratura romontscha. El ei oravontut il cantadur, sribent e ludader entusiasmau dil bien temps de nos basats ed urats. Arisguard usits vegls, tradiziun e historia culturala de nies pievel romontsch ei el in veritabel specialist. Legin nus quellas lavurs cun senn e patertgament, sche schein nus bunamein enrescher per il temps plein poesia e cuntentientscha de nos urats ed urattas. Aschia scriv' el per ex. en nr. 12, 1868: «. . . Ei gliei de deplorar, ch' ils vegls havevan buc il dun de nudar si e registrar lur observaziuns per exempel e per contegn dellas subsequentas gieneraziuns. Lein denton seprofitar da quellas paucas remarclas . . ., che datteschan eunc dal tschentanèr proxim passau. Da tedlar quellas venerablas perdetgas han ei tochen si encunter miezdi de lur veta gudiu ne truffels ne caffè ne zucher ne vinars e purtavan ne pon ne seida ne mongola. Il sez produciu e sez guvernau fuva il pli bien past, ed il sez filau e sez tessiu fuv' il pli bi vestgiu. Ils caltscheuls cotschens, ils capetschs, ils fazolets de seida, muoders e bistuocs

cun borduras alvas e melnas fuvan scazis de famiglia, che s'artavan tochen giu ella tiarza giene-raziun. Ils artechels che vegnevan importai dagl jester fuvan: sal, fier e raubas de fier, enqual caussa ris e castognas, pauc, zun pauc auter. . . Cun tut quella simpladat el viver e sevestgir figievan ei biala stiva, bialas nozas, figievan fratgas etc. gudevan a siu temps, luvravan a siu temps ed oravan a siu temps.

Desperas vivevan ei en in temps, rehs en sgurdins e rumpanadas. Da Rehanau, nua che nos vegls els ons novonta han spons lur custeivel saun, che fuss staus vengonz dad ina megliera caussa, tochen Tschamut e Medel, tochen Vrin e Val dumbrav' ins quasi ne stizuns de negozi ne hotels. Las ustrias de cumin bastavan als ordinaris basegns e pellas vischneuncas entuorn practicavan ils plevonts la biala vertid de hospitalitad. Dad auters viturins, che da quels che menavan sal, fier e vin savevan ins nuot. En Lungnezza seregordan eunc biars vivends da dus berniers. La gronda part digl on fuvan ei senza occupaziun, de maniera ch' ei savevan ir pli lunsch a practicar lur mistregn. Ei gidavan per exempel a menar ord la Valtlina il vin della claustra de Mustér e dil Landshauptmann Riedi de Sursaissa. De remarcar resta en quei riguard eunc la significonta circumstanzia, ch' ils viturins havevan de menar anora tontasargas sco anen. Mistergnès dev' ei paucs e quels vegnevan neutier da pli lunsch. Autras resursas internas de

danès muncavan, che quellas che resultavan dallas occupaziuns nazionalas. La biestga ed ils products della tiarra fuvan quasi pella mesadat inferiurs als respectivs prezis ded ussa. Desperas haveva la glieut daret en casa e havev'ins per moda de pagar servients e mistergnès cun victualias.

Tgei midada da lù enneu! Ustrias e negozis en mintga vischneunca, e denter en ustrias e negozis, che stattan a peer a semiglions indrezs della capitala. Victualias ein alzadas el prezi e bucca de survegnir. Perfin pieun e caschiel vegn ei anualmein importau per summas, che figiessan sterment, sche in enconoschess ellas detagliadamein. Eunc dapli! Stad ed unviern sgolan negoziants jasters pella tiarra entuorn, fan postas e vendan. Fabricants de vin e vinars studegian di e notg, co cuntentar il gust della glieut, sesaulzan e serasan. O jerum, jerum, tgei rihezia, tgei tristezia! Fertion ch' ils 6 – 10 viturins cavalcavan lu paupramein giu Cuera e si, van ussa tons ed eunc inaga tons silla via nova cun 2 – 4 cavals e pon strusch redember dafertontier il consum. Fertion ch' in stueva da gliez temps mo zupadamein purtar neutier ina curteuna frina biala per ina piglioleunca, va oz tut tiel hermè, pign e grond stat cun las casas de commercs en quotidianas relaziuns. Tgei deien nus dir dal sevestgir da tgau tochen pei? Pézs e pindels sisum e giudém, penderlém davon e davos; (mo tgei schess Dr. Arpagaus oz sch' el levass si e vessess?) capetschas de leuna naginas pli, las tendas

de stuppa e de glin davongiu han fatg plaz alla mangola e seida; il cadisch e carpun sto esser lavagaus ella coluria, perfin las femnas de Val han stuiu stender las armas avon la tutpussonza della moda. Pauper il pievel dellas montognas, che banduna la simplicitad e semett' en allianza cul luxus. Il de Lombrein haveva raschun de dir: «Ils aults prezis della biestga gidan bucca pli»

Denter ils numerus exemplarics artechels de Dr. Arpagaus lein nus mo aunc numnar ils suandonts: «Sche ti vul prender, sche dai» (nr. 21, 1868). «L' aua gronda» (nr. 41, 1868). Buca de valeta mo politica, mo bein era de valeta historica e culturala, ei la seria d' artechels: «La fisionomia dellas vischnauncas grischunas» (nr. 3—7, 1868). Il pli classic exempel de sia enconuschientscha della olma de nies pievel romontsch muntagnard, ei igl artechel titulaus: «Guder e schar guder, quei fa plascher» (Mira nr. 8, 1867).

Sia tendenza politica e ses principis ella politica svizzera savein nus perseguitar il meglier en sia seria d' artechels: «Tgei dei nossa nova constituziun contener?» (nr. 3—5, 1869). Sias ideas e sia politica cantonala semanifesteschan il meglier en la «Reforma della constituziun grischuna» (nr. 6—11, 1869), nua che nus enconuschein en el, il tip moderau-liberal; sco tal ed era sco *progressist* anflein nus el en *tuttas damondas*. Quei che dat oravontut la tempra a sias annadas della Ligia Grischua, ein ils capo-artechels, che han lur valeta

stabilia, schibein a risguard cuntegn sco era en fuorma e lungatg romontsch!

Davart il feuilleton stuein nus dir, che quel seigi staus exemplarics sut la redacziun de Dr. Arpagaus, pertgei ch'el sez il valent prosaist romontsch, ha pella gronda part componiu quels. Sut quella rubrica catein nus d'agur bellezza flurs poeticas, che havessen la valeta ed il dretg de vegnir restampadas. Denter auter: «Verdat e poesia», novella originala; in'oreifra descripziun della veta studentica all'universitad, la biala e fideivla amicezia e compogna de students romontschs, amiez ils schuobs, nua ch'ina seriusa ed innocenta amur studiosa, fa sia entschatta, continuescha e ruaussa lu sin fossa della cara. Fetg intressantas dal pugn de vesta historic ein sias «Impressiuns de viadi.» Denter las biaras poesias numnein nus: «La canzun digl onn della fom». (Anflau ellas scartiras d'in Grischun!) «Canzun per il temps». (Als criticasters). Denter quellas bialas caussas originalas, comparan lu era bialas e bunas translaziuns, che cuozan sil pli 3—4 gadas; bein il pli practic per ina gasetta jamnila! Aschia: «Ina exemplarica femna». «Il marcadont de glas a Bagdad». «In prigulus tschercar consorta». «In omicid tras la giustia.» «La guardia nocturna». (In spass en prosa en in act; libra translaziun ord il tudestg). «Il cavalier de Lasarz». etc. . . . La Ligia Grischa cuntegn era en sias annadas plirs feuilletons instructivs, per ex.: «Obligaziuns manedlas». «Ura e lavura, ne che ti

vas alla malura». Propi de coc e lamez indigen ed original ei il feuilleton: «Davard il plascher e far plascher». Buc emblidar de notificar stuein nus era la cuorta skizza humoristica: «Ils puritaners romonschs.»

Cun nr. 52, 1869 surdat il vegl e beinmeritau redactur della Ligia Grischa, ad in bein schi giuven la redacziun; schebi che «pliras vuschs havevan prophetisau la mort alla «Ligia Grischa» va quella vinavon, pertgei ch' ella ei gnanc stada mal-sauna». Dacheudenvi vegn ella stampada a Cuera sut la redacziun de Adv. *Alex. Balletta*. «Cun Dieus pia e vegni tgei, ch' ei vegli, nies clom de battaglia seigi adina: Vinavon!»

Balletta ni mida program, ni dat in' altra tempra alla veglia «Ligia Grischa». El marscha vinavon silla medema via de siu antecessur, schibein davart politica sco era davart instrucziun. Era Balletta, il tierz e davos redactur della «Ligia Grischa», astgein nus quintar denter ils megliers prosaists e novellists romontschs. El ei igl um talentau en tuts graus, mo oravontut ei el il poet *spir olma*; ed il lungatg de sias lavurs e novellas characterisescha ina extraordinaria, frestga eleganza e bellezza. El ei il scribent, che ha adina bien senn per il bi e dueivel. Havess la freida mort buca sdrappau aschi baul la plema ord maun ad el, sche fuss Alexander Balletta, il *poet tudestg e romontsch*, senz' auter darentaus in dils pli distingui *lirichers*

retoromontschs! Mo in' emprova de sia prosa ord in de ses numerus artechels: «Il progress. Biars fan la crusch, cura ch' ei audan quei plaid, sco sch' ei fuss in spirt nausch, che perturbassi el en il ruaus della notg, e tonaton ha quei plaid ina realitad, che negin sa snegar. Il progress ei la svilupaziun della societad humana; siu pass ei levs, ins auda buca el, mo ina biala dameun stat el avon tei, el ei cheu, el exista. Ei dat glieut, gronds e pigns, perderts e sabiuts, che creian poder far front ad el — quei reussescha forse in temps, mo ei va relativamein buca ditg, che quella fleivla glisch, ch' ins carteva saver stizzar cun in suffel, ei diventada ina flomma, che negin po surventscher. Las ideas che vivan en il pèz dil carstgeun, han ina pli gronda forza de quei che certa glieut pretendan de saver. Lein buca ir lunsch, car Lectur, per anflar perdetgas per quei, che nus havein detg, lein seser comodeivlamein en nossa stiva e far cun ils patratgs in pign viadi en nies cantun. Buca tut ei aur quei, che terlischa, mo megliuraments percepin nus dapertut. Bials straduns artificials vesein nus en biars logens, nua che ina miserabla via manava entras forestas e crappa; las casas de scola ein s' engrondidas e mintga affon sa ussa legier e sriver; cascharias modellaras ed auters instituts de quella sort semultiplicheschan de di en di; ils armauls han gronds prezis; tscheu e leu in fistitg d' industria, che sesviluppescha vigurusamein numnadamein en la capitala, en il Segneradi ed

en Engiadina; nua ch'ina modesta casetta porscheva albiert a paucs viandonts, sesaulzan uss palasts, emplenì cun glieut reha, che portan beinstar en nossas valladas; la coltura de nossas forestas, sblundergiada da nos buns vegls en moda barbarica, progressescha; biars pregiudezis, che dominavan nies pievel, entscheivan a sespiarder, figient post als dretgs ded ina seuna raschun; nossas instituziuns e relaziuns civilas e socialas, seigi leschas, seigi constituziun, seigi instituts, destinai per imbellir il spirt dil pievel, han fatg progress. Aschia vesein nus, co la libra Rhäzia fa sforzs per tener pass cun la vera civilisaziun. Denton, car lectur, duein nus confessar, che nus stuein eunc operar bia, sche nus lein mantener quei che nus havein e progedir cun il temps, pertgei tgi che stat eri, ei piars. Nus havein nossas blessuras, che impedeschan nus en biars graus de obtenir quei, ch'in staat sto haver per flurir; nossas relaziuns comunali van en bia logens zoppas, nossas scolas ruralas ston vegnir alzadas e megliuradas eunc pli, il vinars sto ceder ed aschia vinavon. La morala, l'educaziun ed il beinstar ein per in pievel, che vul esser libers, las petgas principalas, sin las quallas el sa edificar e construir era per igl avegnir. Quei cuosta suadetsch, quei occasionescha forsa displaschers, mo nus astgein buca ruassar: il bi ed bien han eunc adina triumphau!» (nr. 18, 1870).

Pertenent il *feuilleton* ha Balletta teniu quel sigl ault tras a tras. Igl emprem onn lai el com-

parer sia bein enconuschenta novella originala: «*Errur e reconciliaziun.*» Denter bialas caussas bel-letristicas publichesch' el era da temps en temps enqual tema historic, sco per exempel: «La sviluppaziun dil stad (stand) de pur depi il 13 avel tschentanèr tochen il di ded oz de F. M.» (Muoth?!)

Duront l' uiaira d' anno 70 ein las nuvialas aschi spessas, che la Ligia Grischa anfla negin spazi pli per il feuilleton. Quei ch' el scriva davart l' uiaira ei aschi prudent, *neutral* e bein ponderau, ch' ins sto enconuscher en Alex. Balletta il fin politicher cun senn historic. Alla fin d' anno 70 compara tuttina aunc in feuilleton historic: «Napoleon I. e siu secretari».

Quei che la «Ligia Grischa» ha schau sut per munconza de spazi 1870 pren ella suenter anno 71 en in extrafegl cul num: «*Rosas alpinas*», «il qual vegn a comparer da cheu navent ina gada il meins. Quei fegl duei porscher al Lectur in deschent solaz ed il medem temps in' emperneivla instrucziun. Novellas e raquints, poesias ed anecdotes, remarclas ord la vita sociala ed agricolana vegnan a formar il contegn de nies schurnal. Nus havein spargnau ni breigias ni expensas per porscher a nos Lecturs ina sauna lectura ed in lubiu divertimein e havein aschia speranza, ch' il publicum vegni a sustener noss' intrapresa entras numerus abonnements.» (nr. 63. 1870.)

Ils abonments della Ligia Grischa survegnan las «*Rosas alpinas*» gratis. Als auters cuostan ellas

1 fr. per onn. La redacziun de quei supplement belletristic della Ligia Grischa era en mauns d'Alex. Balletta. Comparidas ein las «Rosas alpinas» mo anno 71. Schebi che quellas «Rosas alpinas» duevan remplazzar la rubrica: *Feuilleton* ella «Ligia Grischa», sche publichescha la redacziun tuttina aunc quei onn, cun nr. 11, ina biala historietta: «In degut ded aua frestga.» Dapli anflein nus sut il stré ell'annada 71 e 72 bein enqual preciosa poesia romontscha ord il curtgin de flurs de Balletta. «La crusch sper la via nova a Breil». «Avertiment». «La Lia Grischa» etc. etc. . . . 1872 gia cull'entschatta digl onn compara il feuilleton puspei regularmein, purtond caussas originalas de Balletta sez. Aschia per ex. la novella: «*Bien di, bien on, dei bien maun*» ed autras.

Cun bein che nus honorein en Balletta en emprema lingia il poet, sche sto scadin objectiv historicher dir, ch'igl advocat eri era in scaldau ed entusiasmau politicher; da quei factum dattan biars e biars artechels viva perdetga. Mira per exempel sia bein ponderada lavur sur la Revisiun federala, nr. 12—18, 1872! Mo vesend el a battend dalla glatscha giu la nova revisiun federala, per la quala el haveva luvrau cun tutt'energia, scriva el tuttina aunc suenter la battaglia, fetg prudent:

«La votaziun dils 12 de Matg ei buca curdada ora en favur della constituziun revedida. 13 cantuns han refusau e 9 acceptau, 257,254 vischins svizzers detg na, e 252,477 gie.

Aschia ei l'ovra dils 5 de Mars 1872, in'ovra la quala fuss franc stada in avantatg per la patria, curdada, mo curdada cun honor.

La serrada partida cantonesa-conservativa cun la cheua ultramontana han victorisau per il moment.

Mintgin porti la responsabilitat per quei ch'el ha operau e fatg. Il pievel suondi sias steilas, sch'el crei alla splendor de quellas. Sche mo la patria sto buca pitir. L'actuala minoritat respectescha per auter la voluntat dil pievel, ch'ei s'exprimida ils 12 de Matg. Suenter megliera perschua-siun havein nus patrocinau la nova constituziun, che nus havein teniu buca per perfetga, mo per buna — ins ha quella buca voliu — amen.

La partida liberala ha fatg sia obligaziun, la sort ha decidu enconter ella — nus havein de sefar neginas reproschas.

Dentont buca pers la curascha. La revisiun ei morta, viva la revisiun!» (nr. 20, 1872) Ella polemica culla «Gasetta Romontscha» ei la «Ligia Grischa» fetg nobla; la redacziun lai mai tier polemicas, aschi personalas e passionadas, sco igl ei stau il cass bein enqual gadas avon denter il «Grischun» e la «Gasetta Romontscha.»

Ei ha gidau nuot, era sche las duas giuvnas forzas: G. H. Muoth e C. Decurtins, ch'ei pli tard d'aventai steilas brigliantas vid il tschiel romontsch, han dau neu lur forzas giuvenilas, els davos dis della Ligia Grischa. Ella sto tuttina ceder alla nau-scha malsogna contagiusa de sias antecessuras!

Per il litterar-historicher han ils davos numers della «Ligia Grischa» speciala valeta, pertgei che nus anflein leu las empremas lavurs de dus gronds romontschs. Muoth publichescha cheu plirs stupents artechels ed ils emprems products de sia musa: «Las spatlunzas.» «Il bov e la rauna.» «Conflict.» Gl' asen e siu patrun.» «La dunna e la gaglina.» «La vusch de sogn Gliezi.» «Silvester in per minutas avon mesa notg» (1872); tut bunas poesias romontschas, dellas qualas las biaras dateschan aunc dils onns, che prof. Muoth studegiava a München.

Student Caspar Decurtins publichescha ella «Ligia Grischa» il resultat de ses studis: «Sur dellas detgas, ils usits e la poesia dils Sursilvans» en nr. 1 e 2 de 1873. Per leider cala «La Ligia Grischa» de comparer cun nr. 3 de 1873, ils 18 de schaner, aschia che quella intressanta lavur ei restada fragment.

Alla fin digl onn 72 en sias davosas zuchegiadas sefa la «Ligia Grischa» aunc si inagada e cloma tier a ses fideivels lecturs: «Sin sia via ha nossa gasetta giu bia spinas e pauc rosas ed il temps sefa pli e pli serius e la cruschada clericala ed ultramontana enconter la pressa liberala prend dimensiuns adina pli precisas ed attaccontas. Vegni dentont tgei che vul, la «Ligia Grischa» vegn a star sin sia posta e plidar suenter perschuasiun, sco tochen ussa. Ella rappresenta la part liberala della populaziun rhaetoromonscha ed untgescha buc

da ses principis. Sin scantschallas ed en auters lo-ghens ei la «Ligia Grischa» vegnida messa en igl interdict, ins ha intrigau enconter ella, sco ins ha podiu e saviu, la «Ligia Grischa» stat tonatont e vegn a far sia obligaziun. . .» (nr. 1, 1873).

Tgi che ha bun' udida, aud' aber ord ils sura plaids, il davos griu d' in um, che ha adina luvrau cun tutta premura e perseveronza pusseivla, per ses principis ed ideals.

Pli spert che quei ch' ils biars dils lecturs della L. G. vegnan ad haver spetgau s' approximescha la fin della «cara Grischa»! En nr. 3 de 1873 legin nus il comiau als lecturs che separen ora plitost, sco in testament dil davos redactur, d' ina fideivl' olma della Ligia Grischa! «Commiau dal Lectur! En conseguenza de circumstanzas nunprevedidas sesanfla il sottoscritt necessitaus de se-retrer dalla redacziun della Ligia Grischa, la quala, sesanflond per il moment negina substitu-zion, cala de comparer tochen tier auters temps.

Set ons ei nies feagl sut diversas redacziuns ius sia via, pilver buc ina via de rosas, mo bein savens de spinas, sco la publicitat unfrescha a ses cultivaturs. Scaffida en igl intent de promover las ideas liberalas en las valladas rhaetoromonschas, ha ella battiu prusamein per il progress, tont sco pusseivel sine ira et studio, e sch' ei gliei iu en qualgada sur las rivas ora, sche eis ei buca ded emblidar, che la palma della pasch cuviera mo de rar il frunt della pressa, la quala anzi sto restar

armada e sin la posta, lonscha e spada en ses mauns, ina propugnatura de quellas doctrinas, che muentan en quei ni tschei camp il mund hodiern. La Ligia Grischa ha tessiu suenter forzas vid il taler dil grond moviment liberal, che ha tschaffau ils cors cun la forza digl orcan e che vegn combattius dall' autra part cun ina energia senza pregl. La battaglia spirtala sburfla sco ina lavina ed emplenlescha il mund cun la canera de sias armas. Ins auda il tun dils canuns e vesa il cametg e scadina minuta porta ina victoria, ni ina terrada. La crisis metta il mund civilisau en in stat fevril, mo il di della decisiun vegn a vegnir en terlischonta majestat, in' aurora per ils pievels, la victoria della sauna raschun enconter l' assoluta autoritat, dil ver progress enconter la sclaveria della phrasa, della simpla e casta morala enconter tut quei ch' ei artificial e fauls.

Ei gliei buca senza in cert malenchonic sentiment, che nus bandunein la via della publicitat e dein la davosa honor ad in fegl, vid il qual nus havein luvrau cun perschuasiun e suenter forzas, ei gie mintga libra lavur cun character moral in toc de nus sezs, mo quei che nus consolescha, ei igl avegnir dils pievels, della patria svizzera e della libra e veglia Rhaezia en particular. Nus cartein vid la victoria absoluta dellas doctrinas liberalas. Per biars ein quellas mo in object de gommias, per auters in siemi e per auters puspei in delict, digns de castitg — per nus ein ellas in ideal ed

in ideal il qual il carstgaun sa e vegn a realisar. Sche scheien pia ruasseivlamein denigrar dad ina part e far gommias dall' autra — meien nus nossa via suenter perschuasiun, igl auter sesanfla da sezez. Quei che nus lein, ei il progress spirtal e material della patria, la libertat en il staat, sco en la baselgia, l' educaziun dil pievel — cun in plaid igl humanismus en sia nobla furma.

E cun quei pernein nus commiau da nos stimai Lecturs — per il moment silmeins — ed esprimin nies engraziament a tuts quels, che han nus susteniu ed animau en nos intents. Nossa cumina activitat resti perauter la medema — maun e cor alla patria. Sche nus savein per il moment buca luvrar sin il camp della pressa, sche lavuri scadin per sesez ed en cuminonza cun ses amitgs per la caussa cumina. Nossa parola resti adina. Al progress ina via! La redacziun della «Ligia Grischa.»

Quei ei il testament digl aultstimau redactur della «Ligia Grischa» ed insumma il testament dils umens della Ligia Grischa, dils *megliers* sribents romontschs dil 19 avel tschentanèr. —

XII. Il Patriot.

Suenter ina ruassada de bunamein 2 onns, fa la partida liberala-romontscha puspei in sforz per turnar a reorganisar ils paucs commembers, lur restonzas, entras in niev organ de partida, cul num «Il Patriot».

Dalla vegnida de quei niev evangelist raquenta

a nus schon nr. 44 della Gasetta Romontscha dils 30 d'october 1874.: «Sin Daniev proxim vul la partida liberala dar ora ina nova gasetta romontscha. Alla testa de quella interpresa sesanflan ils Sgrs. advocat A. Balletta, Caflisch, advocat, figl, stat. guv. Capeder, professor *Muoth*, president Parli e cus. guv. Steinhauser. Quels han relaschau ina circulara de quellas vards e supplicheschan lur amitgs de vuler rimnar numerusas suttascripziuns per abbonents.»

Ils 24 de december anno 74 compara lu il «numer d'emprova» cul program, che tuna pressa-pauc sco quel dellas gasettas liberalas da pli baul: «Il Patriot» sebasescha sillas ideas modernas e vegn a sustener quellas cun tutta moderaziun en lungatg e fuorma, mo era cun tutta energia. Polemicas hodiernas e personalas vegn el ad evitar tont sco pusseivel ei. Nossa gasetta vegn a delucidar e ponderar las numerusas questions federalas e cantonalas, sco era ils fatgs digl exteriur, aschi lunsch sco quels han in interess per nies pievel romonsch. Cun tutta atenziun vegnin nus era a tractar domondas d'educaziun, d'agricultura, dil pauperesser, publica e relatar sur il negozi de biestga etc . . cun in plaid nus essan decidi de combatter superstiziuns en mintga rom e de adina dar honur al progress, alla sauna rischun ed alla verdat.

La redacziun dil *Feuilleton* ha surpriu ina giuvna forza romonscha, bein versada en prosa e poesia. Raquints morals ed instructivs, biographias

ded umens impurtonts, anectodas, descripziuns, poesias etc., ei il contegn dil Feuilleton.

Appartenent il lungatg, sche vegnin nus a se-survir de nies idiom sursilvan senza excluder» etc.

La nova gasetta cuosta fr. 3.50 ad onn e compara a Cuera la sonda ella stamparia de Frars Casanova. Redacziun e direcziun ein buca numnadas, nus savein tgi che empellava la barca ord il sura numnau «circular». Pertenent tendenza ei «il Patriot» nuot auter, che la continuaziun della «Ligia Grischa».

En «In cuort plaid» declara il «Patriot» aunc pli detagliau, tgei ch'el atgnamein vegli: «Nus acceptein ils principis della nova constituziun federala e figiein propaganda per ina buna constituziun cantonala, la revisiun della quala stat avont igl esch». etc.

Sco curiositat menzionescha Candreia (e. l. i.), che la gasetta dell' Engiadina bassa il «Progress» hagi purtau las novas, che Bismark hagi scumandau il «Patriot» en Tiara-Tudestga; els sappien aber strusch capir quei, pertgei che Bismark hagi ualvess legiu il «Patriot» tier il caffè ner. La finala han ins viu en, che Bismark ha giu scumandau il «Patriot» *tudestg*, che vegneva da siu temps daus ora a Turitg! Ch' il «Patriot Romontsch» eri buca grad beinvesius e dil meglier sustenius, vesein nus ord ina poesietta dil «Patriot» fatga sin sesez:

«Sas «patriot» Ti senumnar?

Quei num sublim vengons portar

Sco publicist? contentas Ti
 Gl'emprem basegns, ch' ei oz il di?

Mo spinas sin lur vias han
 Tuts patriots, pil bien ch' els fan;
 Entochen uss sei stau aschia,
 Quei vegn esser la sort tia.

Dal meun ch' il horizont ei stgirs,
 Rebat' ei gleiti cert ils mirs:
 Ti patriot vegns ellas vellas,
 E bien, sch' ti temas buca quellas.

Ei vegn gie fiers dil tutt sur Tei:
 Mirei tgei schani che quel ei!
 Senumn' el gie: «salid dil mun!»
 Blastemm' ei quei! «giu cun quei um!»

Mo plaid' et operescha Ti
 Sco' i vegn da tuts gargiau in di
 Stuesses gie surfrir la crusch:
 La patria dat a Ti la vusch.» D.

Concernent *qualitad* ei il Patriot en bia graus buca quei che la «Ligia Grischa» era. Arisguard lungatg romontsch san ins era buca paregliar el culla Ligia Grischa! Tgi ch' ei propi stau il caporedatur dil Patriot ei a nus buc enconuschent; ei para aber sco ei seresultescha dal text e dals differents stils della prosa dil niev apiestel, ch' el seigi vegnius screts il pli savens da 3 – 4 del. Fetg savens comparan artechels, signai cun la let-

tera D. (Disch?) Quels ein per lunsch ora ils meglers arisguard cuntegn e lungatg!

Sin fundament de sia *tendenza liberala* eis ei de capir, ch' ei ha dau da temps en temps enqual suarada carplina culla Gasetta Romontscha.

All' entschatta de sia esistenza sa il Patriot aunc segloriar d' enqual victoria, mo plaun a plaun sto el veser en, co il pievel volva il dies ad el, e co el votescha gest il cuntrari de quei ch' el metta avon. Dal rest lavura il Patriot, sco tut las gasettas liberalas e conservativas, per in saun progress, per l' ameglieraziun dell' agricultura muntagnarda, per bunas vias communalas e viasfier ed insumma per il beinstar economic de nies pievel muntagnard.

La plema auda oravontut al feuilleton dil Patriot. La redacziun de quel ha il giuven *Giachen Hasper Muoth* giu surpriu. L' emprema lavur ch' el lai comparer el «Patriot» ei stau sia novella imitada: «Mariona» (nr. 1—10). Raquintaziun ord la veta d' ina paupra artista. Verdad e poesia sebrattan giu en quella biala novella, nua ch' ina paupra mattetta sto beiber il calisch dellas dolurs, avon ch' arrivar tier cletg e ventira. Che prof. Muoth ha scret igl emprem quella novella, ha sia raschun, sche nus patertgein vid ses maghers onns de student all' universitad de München. Denter la prosa e poesia de Muoth eis ei ina gronda differenza, mo tuttina mereta sia prosa aunc adina il laud ded esser buna! Muoth enconuscha, sco paucs auters, l' olma ed il far e demanar de nies pievel

e per quei sa el era tgei scriver. El ei adina ed oravontut prius en per *igl agen*, e lai d'ina vart tut jester, che va buc a prau cul character romontsch. Sias translaziuns ein cuortas e sortidas cun gust, bein lunsch ô la megliera practica per ina gasetta jamnila. Muoth, pli tard prof. della historia, entscheiva a publicar enqual studi da quellas varts el Patriot, aschia: «La battaglia de Waterloo.» etc. (nr. 28 s, 1875). Naven da nr. 36, 1872 publichescha el sia novella originala: «Pregiudezis», ch'ei pli tard vegnida squitschada per la secunda gada, cun la novella Mariona, ellas: «Seras d'unviern», sut il tetel: «Il scheiver de Cresta.» Quella novella porscha in stupent maletg dil pievel romontsch e de ses divertiments, duront las liungas e freidas seras d'unviern!

Ils davos onns dell' esistenza dil Patriot par'ei che G. H. Muoth seigi seretratgs sco redactor dil feuilleton. En siu stagl ei danovamein Alex. Balletta, il valent redactor della «Ligia Grischa», entaus menond vinavon quel exemplaricamein. Nus anflein leu denter auter ina de sias oreifras novellas: «*Emigrants sursilvans*» (Novelletta da A. B. nr. 8—20, 1881.)

Ord motiv, che quels dus distingui umens han luvrau vid il «Patriot» ei quel d'ina certa valeta per scadin litterat romontsch! Denton han era quellas duas personalitads de peisa buca pudiu tener en pei il Patriot. Era el pren la fin de sias antecessuras. Ord il davos numer de 1881 udin nus co ei

vegneva agitaü cun tutt' energia encunter il Patriot, cunzun davart il clerus romontsch: «Pli u meins vegn ei a scadin ad esser enconuschent, cun tgei maisudida nauschadat e passiun ei vegn encuriu de far donn en tuts risguards a nossa gasetta. Oravon eis ei cheu puspei, cun pintga excepziun, il spiritualessen catolic che agitescha encunter nies feigl sin ina moda stravaganta . . . Nus havein basegns d' in liberal feigl romontsch, per defender ils principis ed igl operar della partida liberala avon il pievel.» Malgrad igl affirmer dil Patriot, ch' el stetti aunc ferm sin comba e vegni a batter vinavon, croda quel per buca lavar si pli, ils 14 de schaner 1882.

XIII. Il Sursilvan.

Prendend «Il Patriot» comiau da ses lecturs, ha el empermess, ch' el vegni gleiti puspei ad esser en pei, sut siu agen, ni sut in auter num, — sche quei fetschi basegns! El ha teniu plaid! Suentar ina interrupziun d' in onn compara el puspei ils 6 de schaner 1883 sut il niev num «Il Sursilvan». El ei en tuts graus semeglionts al «Patriot»; muossa buca mo medema tendenza, mobein era tagl e vestgiu ein ils medems; el vegn stampaus dalla medema casa, cuosta fr. 3,50 per onn e compara inaga ad jamna, il venderdis. Direcziun e redacziun ein buca numnadas.

Seregurdond dellas grondas difficultads de siu antecessur, manegia nies Sursilvan, ch' era el vegni

duront sia veta ad haver de batter cun grondas difficultads, schibein en fatgs de sia existenza, sco era el combat per il progress e beinstar dil pievel. Aunc mintga gada ch'ina gasetta liberala seigi nassida e sefatga valer, sche seigi da certas varts, nua ch'ins vegli esser nunfallibels els mieds per il beinstar general, vegniu fatg grondas difficultads. Quei vegni era a daventar quella gada, encunter il «Sursilvan», in fegl liberal independent. «Nus sefidein aber sin la sauna raschun e libra veglia dil pievel.»

Il Sursilvan vegni consequent- e consciensamein ad haver mo il beinstar dil pievel en égl, bein savend che mo leu nua ch' il spert dil carstgaun vegni cultivaus e nua che las forzas morallas tegnien a mistregn il far e demanar e nua ch' il beinstar material flureschi, che mo leu possien ventira, ruaus e cuntentientscha flurir e prosperar.

Dapli empermetta il Sursilvan, sco quei *che tut las gasettas* han fatg en lur program e per part era menau atras: de luvrar per il pauperesser, per l'ameglieraziun dellas scolas e per l'economia dil pur. Pertenent l'ortografia vegni el schi fetg sco pusseivel a setener vid l'ortografia dil niev cudisch de scola Ger. Eberhard II, «secartent de cheutras era contribuir il meglier, tier ina conformitad en la presentamein aschi confus' ortografia de nies lungatg matern.»

«Il beinstar dil pievel, libertad, carezia per la patria ei nossa devisal»

Gia en siu secund numer sa il Sursilvan raquintar a nus davart il cordial beinvegni, ch' ils Sursilvans han fatg ad el, il niev apiestel: «Gasettas ultramontanas setegnan si fetg en quei moment sch' era catolics dovessien s' abbonar sin gasettas liberalas. Naturalmein san ins ad il pievel metter avon pli bein ner per alv, ed alv per ner, sche quel astga legier mo la gasetta ultramontana. Dalls scantschallas tun' e cametg' ei. «Sursilvan», tgei has ti fatg dil mal!»

Il Sursilvan entscheiva e continuescha sias cuorsas, mo tgi havess era cartiu ch' el pudessi tener ora, sut talas circumstanzas, nov onns? Quei vegn segir buc ad esser daventau, senza unfrendas pecuniaras! Il Sursilvan ei buca screts en prima romontsch, gie per part schizun en in lungatg meins che mediochers; lunghezia construcziuns stgirentan savens il cuntegn. Da l' altra vart savein nus era notificar fetg buns artechels, necrologs e feuilletons. Nus lein numnar cheu mo enqual caussa de prof. Muoth, sco: «Prof. Flurin Valentin» (Necr. 1842). «Prof. Böhmer, bibliografia» (Recensiun 1884). «Alex. Balletta †» (Necr. 1887). Nus anflein era el «Sursilvan» bein enqual poesia e cantada immortala de nies prencipoet, sco: «La canzun de Gion della Bogletta» (Translaziun d' ina canzun populara della Svizzera franzosa, 1885). «Nos pled ladin», 1885. «Il Gioder», 1886. «De sogn Placi», 1886. «Reglas de saltar ded in che sa bucca saltar», 1888. «Notizias ord il diari (schurnal) din

mat vegl», 1889. «Il Grischun la Cucagna dil forestier», 1890. «Novs survetschs jasters», 1890. Nus anflein denter las biaras e bunas translaziuns dil feuilleton, era enqual scazi original romontsch, per ex.: «Las maseinas glin», ina raquintaziun (translatada! Rem. della red.) ord il 18 avel tschentaner de nossa compatriota Ninna Camenisch de Sarn (Muntogna), ina raquintaziun, che ha segiramein da sias uras legrau mats e mattauns ed el medem temps purschii seriusa instrucziun. Sut feuilleton comparan era, suenter igl exempel dil «Grischun», bien e savens «legns» en rema, il bia suttascrets cun las lettras D. B.

Sco student ed era pli tard ha nies carezau poet romontsch, Alfons Tuor priu viva part della redacziun, surtut dil feuilleton; perdetga de siu bi idealismus e de sia capaciad el lungatg mumma, dattan las numerusas poesias originalas e translataas, ellas davosas annadas dil Sursilvan, sco era enqual beinponderau artechel ord sia versada plemma. Per ex. «Il lungatg romonsch» en nr. 50, 1890 etc.

Tgi che ha luvrau pli stedi vid la redacziun dil Sursilvan, priu ora *prof. Muoth* ed *Alf. Tuor*, ei a nus buca segir dal tut (forsa, silmeins all'entschatta, Al. Balletta? Rem. della red.); ei para denton ch'ei seigi sco tier «il Patriot» era cheu buca stau veramein ina redacziun principala e stabla. Sin ina reclamaziun davart la Gasetta Romontscha, che negin redactur responsabel segni il Sursilvan,

dat quel cuortamein la sequenta risposta: «Nossa «lescha de stampa» obligescha negin fegl public, che quel vegni suttascrits ded in redactor. Igl ei quei expressamein surschau alla libra voluntat ded in e scadin, prenent bein fundau risguard sillas spezialas relaziuns de nies cantun e volent cheu-tras mo fazilitar l'existenza de nossa pressa, che ha schiglioc de batter cun difficultats detg avunda, senza che quella vegni aunc ingraviada cun autras nunnecessarias obligaziuns. Bucca mintga gasetta sesanfla ellas medemas favoreivlas exteriuras relaziuns, sco per exempel la «Romontscha», nua che las relaziuns pli tost, che la redacziun fan ora il principal sustegn della gasetta. Pia, che nossa gasetta porta buc expressivamein il num ded in redactor, sche sesanflein nus cheu mo total sin terrein legal e negin ha cun dretg e raschun buc il mender motiv de far a nus reproschas. . .»

Ellas polemicas e combats denter «Il Sursilvan» e la «Romontscha» vegnev' ei a la buna moda veglia grischuna detg si bravamein, da mintga vart e derschiu en clar e bien vin e clar' e frestg' aua.

Il Sursilvan ha era giu la rara honor d'ina gidontra ella redacziun; numerus artechels e series d'artechels, suttascrits M. U. C. vegnan a derivar, quei ch' ins sa analisar il lungatg, da negin auter, che da Maria Ursula Cavelti, la quala ha era procurau da sias uras la malamein translatada «Fabiola» el Tschespet de Dr. C. Decurtins.

Tut sefar si e barhar de puder star sull' aua, ei stau caussa nunpusseivla pil Sursilvan. El ha stoviu sentir la tresta verdad, che perdegar ad in pievel cun auters principis ragischai en d' onns en-neu, seigi sco de seglir cul tgau encunter la crappa. Nus stuein aber nuotatonmeins sesmarvegliar, co il Sursilvan ha pudiu tener ora 9 onns!

Cun nr. 52 dils 29 de december 1891 pren el cuortamein comiau per «in cuort temps». «En atgna caussa. Enstagl sco autras gadas portein nus uon de Daniev negin Jnvit tier Abonnents. Quei ei empau curios per ina gasetta e tonaton ei quei aunc pli succediu. Ord differentes motifs vegn il «Sursilvan» cun quest numer a calar de comparer per in temps. Nus havein fundada speronza, che quella anetga interrumpziun seigi de pin cuoz. Nus lessan era pigl avegnir presentar il «Sursilvan» a nos lecturs en pli grond format, che lubescha la publicaziun de pli text, sco quei ch'igl ei absolut necessari per corrispunder allas pretensiuns ded oz il di. Mo quei arranschamen ei a nus aunc buc reussius; nus sperein denton cun agid de nos amitgs politics de saver realisar quei indispensabel intent en buca liung temps. Pia, sin gleiti seveser!»

Quei «sin gleiti seveser» ha cuzzau mo 14 onns! Per el 20avel tschentaner ha ina nova gasetta liberala en lungatg de Surselva, puspei entschiet a far ses trutgs.

XIV. Il Grischun.

«Il Sursilvan» ha da sias uras sin pugn de mort empermess sontgamein de prest puspei esser sin posta, mo per «certs motivs» che nus anflein negliu ner sin alv, ha igl organ liberal romontsch calau de comparer per 14 onns. Ina liunga pausa, duront la quala igl organ conservativ, la Gasetta Romontscha, ha menau persula en Surselva la bitgetta schurnalistica, e fatg profundas ragischs el pievel romontsch della Part sura.

La fundaziun d' in niev organ liberal era perquei segir pli difficultusa, ch' avon onns, nua che las pausas d' in organ a l' auter, cuzzavan sil pli 4—5 onns. Mo nuotatonmeins eis ei reusiu al niev fetg prudent e pacific redactur H. Erni dil «Grischun» junior, d' entscheiver, ed era menar vinavon la barca schurnalistica liberal-romontscha duront 11 onns.

Il «Grischun» giuven compara per l' emprema gada ils 22 de december 1905 a Cuera ella stamperia de Bischofberger e Hotzenköcherle, sut la capavla redacziun de H. Erni de Trin. El compara inaga ad jamna per il prezi annual de fr. 3.50.

En siu emprem numer entscheiva il «Grischun» leu nua ch' il «Sursilvan» ha giu calau, e fila il fil vinavon: «Il Sursilvan vegn adina a setener vid la gronda partida liberala della Confederaziun, mo el medem temps vegn el er a defender energicamein nos speziels interess cantonals, sco en fatgs de

viasfier, dell' agricoltura etc. . . Aschia s' exprima nies organ liberal avon 15 onns. In onn suenter tschessa el de comparer etc.

Suenter ina interrumpziun de 14 onns porschein nus malgrad tuttas disfavoreivlas experienzas, mo bucca senza madira meditaziun e reflecziun — a nies pievel romontsch in niev organ liberal «Il Grischun».

El vegn sco siu antecessur a setener vid la gronda partida della confederaziun e de nies cantun. Era el vegn a defender energicamein e curaschusamein nos speziels interess cantonals. E cheu numnein nus en emprema lingia ils dus gronds factors de nossa enconomia nazionala grischuna: l' agricoltura e la hoteleria cun lur vincendeivels rapports; els ein il grip fundamental de tutta svilupa-ziun e de tut beinstar de nies pievel grischun, ad els vegn nies feagl a porscher speziala attenziun, senza però esser indifferents visavi a tuttas autras damondas de general interess.

La politica de nies feagl vegn ad esser franca liberala, mo toleranta e libra de passiu e d'attaccas personalas. El vegn ad arver sias colonnas era a correspondents conservativs, resalvont naturalmein il dretg de defender ses principis liberals, nua che quels vegnessen en consideraziun. — Questiu religionas vegn el a tractar mei en cass de bassegns e quei senza offender ils sentiments religion de ses abonnents e lecturs, seigien els protestants ni catolics. Nus savein che las condiziuns d'exi-

stenza de nies fegl ein pli favoreivlas che quellas de siu antecessur. — La partida liberala dil cantun grischun era avon 15 onns tenor atgna affirmaziun dil Sursilvan en minoritat. Ei muncava ad ella la vera uniun e la dretga organisaziun, aschia ch' ils sforzs d' in singul fuvan — en fatgs de stampa, sco en auters, — savens illusorics. Oz pero ha la partida liberala grischuna ina gronda majoritat, renconoschida era da nos adversaris politics. Ella posseda ina exellenta organisaziun e disciplina. Tala organisaziun ha menau ses numeros adherents en pli contact in cun l' auter; etc. . ella vegn ad esser era per l' existenza de nies fegl ina buna garanzia.

Era questa nova interpresa ei ina patriotica e buc ina speculativa. Tgi voless negar il basegns d' in tal fegl pil pievel romontsch dellas valladas principalas e lateralas dils 2 Reins? Gitg avunda ei quel staus privaus dil tut d' in organ liberal en siu persuadont lungatg matern.

Nossa interpresa ei era giustificada dal sulet punct de vista linguistic. Informaziuns pridas en tscheu e leu han mussau evidentamein, ch' il giasch de puspei survegnir in tal organ romontsch ei pli fervents che mai. E co pudess quei esser auter, en in temps, ch' il pievel romontsch fa tals sforzs, per mantener siu sonor lungatg, en in temps nua ch' il mund admira la pietat e la carezia, ch' el demussa a siu lungatg roman, quella carezia ch' el anfla exprimida en tontas e tontas canzuns?»

En nr. 2 nua ch' il «Grischun» vegn aunc inagada cul program della partida, empermetta quel: «Senza abnegar nos principis liberals essan nus contraris a tuts combats sterils e nunmotivai de partidas e confessiuns. Nossa parola ei: Viver e schar viver!»

La davosa empermischun de Hs. Erni, d'esser tolerants, han era sco usitau tuttas gasettas purtau en lur programs, mo quei seigi detg per si' honor, che buc in ha teniu quella aschi conscienzus- e consequentamein, sco redactur Erni. El ei insumma staus in dils pli ruasseivels e pacifics gasettists dell' entira schurnalistica romontscha. Toleranza en tuts graus ei stau sia maxima en tut siu sriver e redeger. Siu lungatg ei sempels e clars e sias caussas vegnevan legidas bugen, cunzun dal pur. (Il davos pareri ha igl autur de questa lavur udiu de purs conservativs sursilvans, ch' abbonavan da siu temps «Il Grischun» e la «Gasetta Romontscha»). Nus mein segir buc en err, sche nus pretendein, che gest quei principi de toleranza, ha creau la basis, ch' il «Grischun» ei relativamein vegnius vegls.

Il Grischun lavura oravontut per il pur, per ameglieraziuns d' alps e pastiras. El stat er' en per tuttas societads ed uniuns de purs ed insumma per tut ils basegns dil puresser. Cun egl aviert persequitescha el era il progress e svilup de nossa industria grischuna, della progressonta hoteleria.

Nus admirein il Grischun muort siu extraordi-

nari bien inschign d' offniar e propagandar sias ideas. Tier la lectura de biars de ses artechels, quet' ins d' udir il ruasseivel pur filosofic, co el di siu meini sin vischnaunca e cumin. Legia per exempel las «*Ideas de gl' auc Luregn*», il pur de tschels onns, cul fin e bien égl per mintga sanadeivel progress.

Lavurs ed artechels sur la canzun retoromontscha, criticas e recensius sur fiastas de cant e novas publicaziuns musicalas dattan perdetga dellas stupentas enconuschientschas della redacziun. La cultivaziun dil cant romontsch ei adina stau igl ideal dil redactur Hs. Erni, il qual ha dacuort celebrau il giubileum de 40 onns d' activitad sco dirigent, componist e redactur-editur de collecziuns de canzuns romontschas. Tutta honor al valent cantadur romontsch! — Aschia ha era siu «Grischun», sper la cultivaziun della realitad, cultivau il bi ideal della canzun romontscha!

Il feuilleton ei redigius cun capacitad e bien senn practic. Denter las cuortas e bunas translaziuns, anflein nus era bialas lavurs originalas, per ex. novellas e historiettas de *Dr. Nay* p. m. ed era ded auters. Ina bun' idea dil redactur eis ei era stau de turnar a publicar da temps en temps, poesias de nies Muoth, il qual ei aschia vegnius enconuschents ad in pli grond publicum. Era tuttas damondas arisguard nies lungatg romontsch ein vegnidas discuridas el «Grischun». Sco exempel da quellas varts lein nus far attents sigl artechel: «A nos

lecturs», en nr. 1, 1916, il qual cuntegn ils pli raschuneivels e buns cussegls e proposiziuns davart la rola ch' il lungatg duei giugar ellas scolas romontschas.

Nunspetgadamein compara il Grischun de Hs. Erni, ils 29 de december 1916 suenter in' existenza ded 11 onns, per la davosa gada. En quei davos numer fa ina sempla notizia enconuschent ils lecturs che quel cali de comparer: «En vista allas difficultads caschunadas en consequenza della guerra anflein nus per opportun de suspendar ad interim la publicaziun dil «Grischun». Trin e Cuera, ils 29 de Dec. 1916. Il redactur ed ils editurs dil «Grischun».

XV. La Casa Paterna.

Suenter in cuort interval de 4 onns, compara puspei ina secunda gasetta romontscha en lungatg sursilvan, parallel culla gasetta de Mustér. All' entschatta de sia comparida han ins cartiu, ch' il niev organ romontsch seigi in *periodic* suenter igl exempel dil «Pelegrin».

La nova gasetta senumna: «La Casa Paterna»; ella compara all' entschatta mo ina gada per meins, sco «Organ della Renania romontscha e della Uniun Romontscha de Schons.» Il prezi della Casa Paterna munta per ils commembers dellas duas numnadas uniuns 1 fr. e per buca commembers, 1½ fr. Ella vegn squitschada a Cuera da Bischofberger e Hotzenköcherle, e redegida da P.

P. Cadonau, tochen avon cuort predicant a Luven. — Format octav grond. Nus encurin adumbatten egl emprem numer in program de partida politica. Ei sedi mo che quest organ romontsch, vegni tarmess tier per purtar spért e curascha allas casadas romontschas e patriotics salids als confrars romontschs egl jester. Per Schons, Tumliasca e Surselva protestanta vegni el a purtar ils fatgs ecclesiastics.

Il niev organ seigi pli pigns e compari pli darar, che quei ch' ils biars giavischassen, mo per quei deigi negin tarmetter anavos quel. Pintga sco ella compari, sche seigi ella tuttina meglier che nuot per la schitgira dell'olma romontscha. Tutt'entschatta seigi greva. Cul temps vegni quella ingrondida; denton supplicheschien ils editurs de sustener quell' entschatta. La comissiun d' ediziun H. Erni, Trin, P. P. Cadonau, Luven e S. Mani, Cuera.

Igl emprem numer della «Casa Paterna» compara il december 1920, lu suondan aunc treis numers en medem pign format (8) de sis paginas. Cun nr. 4 dils 23 de mars 1921, compar' ella en pli grond format, aber mo 4 paginas, inaga il meins. Cun quei numer entscheivan era a comparer annunzias silla 4 pagina. Entras quella pintga midada vegn igl abonnement alzaus, e cuosta la bagatella de 60 resp. 85 cents. per semester. Il davos numer dell' emprem' annada compara lu puspei en pli grond format, che las antecedentas, il qual crescha

suentar aunc inagada per in schiton, tier il format della Casa Paterna ded oz.

Sco nus legin egl «Avis als lecturs» en nr. 13, 1921, ha la Casa Paterna giu bien success durent siu emprem onn d'existenza. Ella engrazia perquei als lecturs e collaboraturs per lur attaschadad demussada. La carezia tier questa nova interpresa detti curascha de luvrar vinavon alla redacziun e d'era far in pass anavon. Cun Daniev 1922 vegni ella a comparer duas gadas il meins, en format sco il present numer e quei mintgamai la secunda e quarta mesjamna dil meins, per il prezi annual de fr. 3.50.

La tendenza della gasetta resta la medema sco tochen dacheu, cun la suletta midada, ch'ei compara mintga gada in feuilleton, contenant lectura belletristica. Ella supplichesch'era en medem temps per pli bia corrispondenzas ord vitgs e valladas. Dapi quei termin, ei l'expediziun e l'administraziun en mauns de Rest. Caduff, Cuera. Naven da nr. 13 observein nus era ina pintga midada a-risguard il tetel; enstagl sco avon: «La Casa Paterna», «Organ della Renania romontscha e della Uniun Romontscha de Schons», legin nus ussa: «La Casa Paterna», «Organ della Uniun romontscha Renana» sin fundament della fusiun de quella duas uniuns, succedida la stad 1921. Cun nr. 20, 1923 segna era Sgr. S. Loringett, sco redactur responsabel, sper P. P. Cadonau. Naven da nr. 25, 1923 vegn la Casa Paterna stampada a

Tusaun. Dapi l'entschatta 1925 ei ella «Organ official per l'Uniun romontscha Renana». Il davos sbargat silla via dil progress, ch'ella fa, date-scha dils 8 de schaner. Dapi quei termin compara ella inaga ad jamna e sepresent'ella a nus exteriuramein, sco successura dil «Grischun» de Hs. Erni.

Sper ils redactors, che sesprovan de scriver in bien romontsch, numnein nus aunc denter ils collaborators Sgr. Gian Caduff cand. fil. che ha publicau ella Casa Paterna, las empremas flurs de sia musa ed il qual ha era cun curascha, senza mirar dretg e seniester dau giu siu pareri davart enqual nova ovra litterara romontscha. Sche siu lungatg romontsch ei all'entschatta buca pli ch'inton buns, constatein nus tuttina in veseivel progress. Pertenent sia habilitad, sco scribent e siu talent sco poet romontsch in'otra gada de pli; cheu lessen nus mo haver menzionau il factum, che Sgr. Gian Caduff ha da sias uras tier l'emprema concorrenza litterara-romontscha, aranschada dalla Ligia Romontscha, obteniu il secund premi per sia novella: «Silvia».

En nr. 5, 1925, scriva la Casa Paterna cun caschun d'ina cuorta survista della schurnalistica romontscha, ch'igl «Organ dell'Uniun romontscha Renana» seigi politicamein independents. Ella fa aber facticamein politica liberala.

Quei che dat ina certa valeta alla Casa Paterna, ein d. a. las biaras atgnadads linguisticas della Foppa, che vegnan darar avon el lungatg de

scartira della Cadi. La Casa Paterna ei oravontut igl organ dils reformai romontschs della Part sura. Ils redacturs enconuschan il pievel romontsch e ses basegns! Perdetga de quei dattan numerus artechels de divers cuntegn.

Il feuilleton ei redigius cun inschign e bien senn. Cuortas translaziuns e denter en era lavurs originalas, de cuntegn indigen, fan plascher al lectur romontsch, che tegn ault il siu.

Sia tendenza politica, sco era il spért, che flada ord bein enqual artechel de character religius, ha beinduras dau caschun tier polemicas culla Gasetta Romontscha. Units ein aber omisdus organs romontschs, cura ch'ei setractescha de mantener e cultivar nies car lungatg mumma. (Legia da quellas varts per ex: «Pertgei volein nus aunc cultivar il Romontsch?» ed a. v. Quei ei veramein, la pli biala carezia patriotica, ch'unescha catolic e reformau per il medem ideal! —

In factum, che nus stuein oravontut punctuar, ein ils gronds merets che la Casa Paterna ed insumma la Renana ha, per il manteniment dil romontsch el territori protestant romontsch della Sutselva. Che la germanisaziun progressonta en quellas pereclitadas contradas ha survegniu in ferm retegn havein nus d'engraziar a l'uniun Renana ed a ses organs.

Con ditg la Casa Paterna vegn a tener la dira en sia fadigiusa e pauc lucrativa missiun, vegn igl avegnir a mussar. Nus giavischein da tut cor liunga veta agl organ de nos confrars romontschs reformai.

CUORTA REVISTA.

Car lectur romontsch! Ti has fatg cun mei il grond viadi atras la pressa sursilvana, la quala exist' ussa gleiti 100 onns. Ti has viu fundar, flurir e svanir gasettas sco tons meteors vid il firmament, che sclareschan in gienà per svanir el grond santeri dell' emblidonza.

Umens ed ovras de principi, en lur bunas e mendras qualitäts e pissiuns, han defilau avon tei e ti has senza fallir empriu enzatgei, ed era viu viaden el far e demanar politic, sco era ella veta spirtala e culturala de nossa cara patria romontscha. Ed ussa alla fin de nossa contemplaziun historica e litterara, hai jeu l' obligaziun de dir aunc inaga a ti, co la pressa sursilvana ha priu si' entschatta, co ella ei sesviluppada, tgei ch' ella ha operau e co quella ei oz.

Tiaras e naziuns pintgas, sco per ex. nies Grischun romontsch, han da neuenneu possediù lur preciusas atgnadads nazionalas e tuttina ein pievels pigns els pli bia cass vegni menai ed influenzai dallas tiaras grondas vischinontas, cun lur centers de cultura ed iniziativa. Aschia eis ei era iu culla schurnalistica. La gronda revoluziun franzosa, quella immensa catastrofa silla sava de dus tschentaners, ha purtau, suenter haver giu sfracchau ensemen uordens, instituziuns e tschentaments vegls, bia schliatas e bia bunas instituziuns. Denter las bunas savein nus senza dubi era menzionar il dretg

ch' il pievel ha conquistau, d' era haver il plaid el capetel pertinent constituziuns e regenza. Sin fundament dil dretg, ch' il pievel elegia ussa sez sia regenza, ein las partidas politicas sesviluppadas, e sco nus havein gia viu, sedifferenziadas pli e pli.

Il meglier mied che las diversas partidas anflan ussa, per far propaganda e purtar el pievel lur ideas, ei la pressa, ch' existeva gia, mo buca sco arma politica, sunder plitost sco porta-nuvialas, e che raquenta schabetgs e fatgs officials.

Intressants ei il factum, ch' il davos e sincer adherent della independenta republica retica daventa *fundatur e bab della schurnalistica della Part sura: Landrechter P. A. de Latour*. Suentar haver sespuranau bien e ditg encunter la nova confederaziun, secalma cul temps il pli incarnau adherent ed amitg della veglia Rezia. Gie, el fa schizun la fin finala en certs graus il pass cul temps e sias ideas. Perdetga de quei ei la fundaziun dil «Grischun Romonsch», emprema gasetta romontscha, scretta sin fundament de principis progressivs, liberal-catolics. Da quei termin naven sesurveschan ils capavels politichers de Latour della pressa romontscha pli u meins liberala, sco organ de lur politica, entochen viaden els anno 70.

Quell' entschatta della pressa sursilvana, cun tendenza liberala, vegn prest e cun tutta detschartadad rebattida d' in capavel triumvirat, consistentes ord treis augsegners: Sur Camenisch, il propugna-

tur dellas scolas ruralas, Sur Riedi e Sur Casanova, ils dus historichers, apologets e polemichers par excellence. Cun gronda savida filosofica ed extraordinaria habilitad doctrinara, attaccan e delucideschan els a la moda gesuita tuttas ideas faulsas e liberalas, ch'entscheivan plaun a plaun a comparer egl organ liberal romontsch e tier las soras tudestgas de medema natira. En lur gasetta: «Amitg della Religiun e della Patria» fan els buca ton politica cantonala e federala; na lur emprema fin e mira ei de sclarir ed instruir il pievel davart las faulsas doctrinas dil liberalismus, che progressava da gliez temps veseivlamein, entochen siaden en nossas stretgas vals. Cheu han quels umens, sin fundament filosofic e scientific, en in bien lungatg e tun popular aviert ils egls a nos purs. Il pievel romontsch catolic, attaschaus a ses Augsegners, ha sin lur doctrinas, viult en massa il dies al «*Gri-schun Romonsch*». Quei ei era stau in dils principals motivs, pertgei ch' ils dus organs della Part sura han declarau l' uiara in l' auter e battiu ina battaglia aschi massiva, sco mai pli suenter ella historia della schurnalistica sursilvana.

Suenter haver giu battiu d' omisduas varts, ch' il flad er' ius ora, s' allieschan ellas *dadoravia* tier communabla lavur. Las suandontas gasettas, che vegnan ord la stampa de Surrein, ein pli u meins liberalas. Dalla grond' uiara seresultescha, *ch' ei vegn ussa scret pli moderau*, mo aunc adina liberal. Zuppadamein sescognan las duas partidas

aunc adina, e la consequenza ei stada la mort della pressa sursilvana — Treis onns ruaussan las armas da mintga vart. Cheu tuttenina compara, sc' in cametg ord tschiel serein «*Il Confederau Grischun*» en tiara romontscha, in intelligent compogn cun ina buna bucca, mo cun ina doctrina dil tuttafatg cuntraria als principis catolics. El vegn pegliaus e bess dalla glatscha giu!

Ord ils passionai combats della giuvna pressa liberala e conservativa, han omisduas partidas empiriu enzatgei: numnadamein *de vegnir pli moderai* e de far tscheu e leu mettamein ina concessiun. Quei observein nus en entgins cass, tier las duas gasettas liberalas de Surrein, suenter la scomparida digl «Amitg della Religiun e della Patria»; il medem vesein nus suenter puspei, era en fatgs schubramein politics, cunzun ils dus emprems onns e miez, tier «*Il Romonsch*» I (1845—1848), organ conservativ catolic. Silla medema moda operescha era all'entschatta «*Igl Amitg dil Pievel*» II (1849—1856); quel vegn denton viers la fin pli e pli catolics e perfin sustenius dal Monsgr. Uestg de Cuera. La consequenz' ei stada, ch' ins ha fatg opposiziun a quella «tendenza ultramontana» entras la fundaziun dil «*Romonsch*» II (1850 - 52) cun sia devisa: «Defensiun della reunida scola cantonala»!

Silsuenter ceda la pressa liberala per entgins onns, ferton ch' igl «Amitg dil Pievel» fa profundas ragischs ella Part sura! Alla bein ponderada politica e fritgeivla lavur de quels paucs onns digl

«Amitg» ha la «Gasetta Romontscha», ch' ei vegnida fundada anno 57 e che compara aunc oz, d' engraziar sia ferma posiziun ella Part sura. Se-
 capescha ha gia la detscharta campagna dil trium-
 virat d' anno 38, rut per part l' emprem' invasiun
 d' ideas liberalas; la politica moderau-conservativa
 che suonda, ha era buca gidau pauc de preparar
 in adattau fundament, sin il qual la «Gasetta Ro-
 montscha» ha lu saviu baghegiar e restar ferma
 entochen sil di ded oz.

Bein han era «Il Grischun» e «La Ligia Gri-
 scha», *duas fetg bunas gasettas romontschas*, ton
 arisguard iniziativa sco era lungatg e litteratura ro-
 montscha originala, ed era las suandontas gasettas
 liberalas fatg tut sforz de reconquistar vegl terren
 liberal e gudignar niev, mo senza gronds success.
 Ozildi votescha e semanifestescha il pievel sur-
 silvan *conservativ*. Intressant eis ei era de consta-
 tar, che la «Casa Paterna», la quala nus tenin per
 la successura della liunga suite de gasettas libera-
 las, ei seretratga sin intschess reformau e ch' ella
 ei oz plitost igl organ ecclesiastic de nos confrars
 romontschs reformai, sco era igl organ de lur uniun
 romontscha «Renana», ch' in expressiv organ liberal,
 per l' entira Part sura, sco quei che sias anteces-
 suras ein stadas. Lezzas ein tuttas, cun excepziun
 dil Grischun de Hs. Erni, vegnidas screttas e diri-
 gidas da catolics, e d' in temps era vegnidas legi-
 das bia da catolics! (Segir ha la buna qualidad lin-
 guistica ed il frestg impuls e spért iniziativ de

pliras gasettas liberalas gidau leutier!) Che nus essan oz arrivai tier in circuit politic conservativ bein arundaus, ei il fretg e meret della pressa conservativa e surtut il meret della Gasetta Romontscha. Nus savein pia dir ch' in binton historia politica dils davos 100 onns de nies cantun, seigi vegnida fatga entras la pressa sursilvana.

Al historicher sco al politicher porschan las voluminusas annadas della pressa sursilvana in grondius maletg! Las gasettas d' omisduas partidas politicas han en plirs graus luvrau ensemen e quei oravontut per il beinstar economic, sco era per ils beins culturals de nossa pintga, mo cara naziun romontscha.

Gia dalla bial' entschatta enneu ei la giuvna pressa romontscha seprid' en per in bien progress dil pievel. Ella ha alzau sia bandiera culla devisa: Scolas e vias sto il pievel haver per vegnir vinavon! Per quel, che persequitescha quellas causas, eis ei veramein commuentont de veser co *liberals e conservativs*, dattan fraternamein il maun per quei ver e saun progress. — Nos buns vegls, nos cars tats e basats, stuevan ir a pei sin stretgas vias e sendas, ed ils paucs ded els han gudiu aschi bunas scolas sco nus; e sche nus beadis gudin oz ina buna scola regulara, ed havein bunamein daper-tut vias ladas, gradas e bialas sco irals, nua che nus savein ira senza negin prighel de veta cun carr e cavagl, cun auto e culla viafier, sche havein nus d' engraziar quei per la gronda part a *nostra pressa*

romontscha ed al pievel, che steva davos ella. Contas gadas han nossas gasettas romontschas destadau la regenza ord la sien e fatg de saver, che la Surselva seigi era cheu, ed audi era tiel Grischun!

Sper quels gronds success economics, che nus havein acquistau cun agid de nossa pressa, savein nus aunc registrar la gronda *lavor culturala*, che ella ha prestau. Cheu numnein nus oravontut la perseveronta campagna dils conservativs e liberals per nos beins nazionals, sco per nos usits vegls en viver e sevestgir, per quella vera sempladad artada da nos vegls. Alla *pressa romontscha* dil tschentaner vargau havein nus d' engraziar, che bia usits ed atgnadads romontschas ein semantenidas aschi ditg, gie per part entochen sil di ded oz. Pertenent quella vera carezia per la patria, ein tuts schurnalists romontschs, senz' excepziun stai conservativs entochen la crusta. Quella biala carezia anfla lur tipics representants e propugnatur en il miedi *Dr. Arpagaus e prof. Pl. Condrau*.

Il pli edificont eis ei de veser, co la pressa sursilvana ei, neuenneu dal «Grischun Romonsch» entochen sin il di ded oz, *s' occupada de nies lungatg romontsch*. Gie, alla pressa sursilvana ed a ses umens havein nus d' engraziar per la gronda part la fundaziun e lavor culturala de bunamein tuttas societads ed uniuns romontschas ch' existan, entschiet culla fundaziun della societad retoromontscha, entochen giu silla pli giuvn' uniun romontscha, vi da tschei maun dell' aua gronda.

Sper la baselgia e la scola ei la schurnalistica romontscha stada il tierz rempar encunter la neghentada generala ella mar teutonica!

Schebi che las gasettas romontschas ein mai propri vegnidas sustenidas ferm dal pievel, cunzun all' entschatta buc, sche han ellas tuttina plaun a plaun fatg in vau viaden el pievel. E cheu eis ei puspei fetg intressant de saver constatar, che quei damenta pli e pli da quei mument naven, che las gasettas entscheivan a dar pli bia peisa al *feuilleton*, q. v. d. alla part d'emperneivel divertiment e cuort' uriala. Cun quella nova rubrica, che las gasettas veglias vevan buc, gudognan las successuras pli bia lecturs e lecturas. La gasetta damenta aschia, ina lectura per l' entira famiglia e buca mo per ils umens.

Quella partiziun della gasetta ha fatg atras midadas el decuors dil temps. Igl emprem observein nus numnadamein l' idea de dar al pievel in feuilleton, consistent ord pintgas descripziuns ed anectodas, cun tendenza morala ed instructiva. Lura observein nus suenter in liung temps, in feuilleton culla tendenza d'instruir il pievel entras *nizivlas historias e romans* (il bia translatai), cunzun pertenant tier ameglieraziun dell' economia purila. Sin quei suonda lu, ina sort litteratura, sut il streh, che dat perdetga d' ina gronda carezia ed enconuschientscha per nossa atgna cultura romontscha. Da quella carezia patriotica deriva lu consequentamein ina veritabla renaschientscha

della litteratura romontscha. Jeu numnel cheu mo «Il Grischun», «La Ligia Grischa», «Il Patriot», la «Romontscha» ed ils nums de prof. Nuth, prof. Bühler, Dr. Arpagaus, Alex. Balletta, G. H. Muoth, Alf. Tuor, e surtut de P. M. Carnot, che han creau ina buna prosa e poesia romontscha originala, la quala ei per la gronda part vegnida enconuschenta al pievel entras *il feuilleton dellas gasettas!*

Dein nus uss' aunc in' egliada silla qualitat della pressa romontscha e silla qualitat e habilitad dils redacturs en general, sche savein nus dir cun luschezia, che nus possedeien ina preteritad schurnalistica veramein exemplarica. Per seperschuauder de quei factum, schein nus aunc passar inaga revista avon nus las gasettas ed ils gasettists, de nossa schurnalistica sursilvana:

1. *Il «Grischun Romonsch»* (Cuera)

Gas. liberala.

Compara dagl 1 de mars 1836 — ils 18 de december 1839.

Fundaturs: Landrechter P. A. de Latour ed Al. de Latour. Redacturs: Landrechter Luis Vieli e G. Caduff.

2. *«Igl Amitg della Religiun e della Patria.»*

(Surrein-Sumvitg) Gas. conservativ-catolica.

Compara dagl 1 de schaner 1838 — ils 31 de december 1839.

Fundatur: Sur G. Mr. Camenisch. Redacturs: Sur Camenisch, Sur G. Riedi, e Sur Casanova.

3. «*Nova Gasetta Romontscha.*»

(Surr.-Sumvitg) Gas. liberala.

Compara dals 6 de schaner 1840 — ils 28 de fenadur 1841.

Redacturs e protecturs: ils medems dil «Grischun Romonsch».

4. «*Igl Amitg dil Pievel. I.*» (Surr.-Sumvitg)

Gas. moderau-liberala.

Compara naven dals 12 de fenadur 1841 — ils 13 de december 1841.

Redacturs: ils medems della «Nova Gasetta Romonscha» cun in niev vitier.

5. «*Il Confederau Grischun.*» (Cuera)

Gas. radicala.

Compara naven dals 11 de schaner 1845 — il davos de fenadur 1845.

Redactur: Landrechter Luis Vieli.

6. «*Il Romonsch*» I. (Cuera)

Gas. conservativa.

Compara naven dals 9 d' uost 1845 — ils 29 de december 1848.

Redacturs: prof. Pl. Condrau, Gion Ant. Huonder.

7. «*Amitg dil Pievel*» II. (Cuera)

Gas. conservativa.

Compara naven dals 2 de schaner 1849 — ils 30 de december 1856.

Redacturs: G. A. Huonder, prof. Pl. Condrau, Gion Giachen Capaul e prof. Nuth de Mustér.

8. «*Il Romonsch*» II. (Cuera)

Gas. liberala.

Comparsa naven dals 6 d' uost 1850 — ils 30 de december 1852.

Fundatur: Ils Sgrs. de Latour. Redacziun: Al. de Latour ed ils umens digl «Amitg dil Pievel» I.

9. «*Il Grischun*» I. (Cuera)

Gas. liberala.

Comparsa naven dals 4 de schaner 1856 — il fevrer 1858; epi puspei la secunda gada, dagl 1 de schaner 1859 — il fenadur 1865.

Protectur: Al. de Latour. Redactors: Prof. Nuth, prof. Sgier, adv. Caduff(?) e prof. G. A. Bühler.

10. «*Gasetta Romontscha*» (Mustér)

Gas. conservativa.

Comparsa naven dagl 1 de schaner 1857 entochen sin il di ded oz.

Fundatur: Prof. Placi Condrau. Redactors: Prof. Pl. Condrau, mistral G. Condrau e Dr. G. Condrau.

11. «*La Ligia Grischia*» (Glion, Cuera)

Gas. liberala.

Comparsa naven dals 23 de december 1865 — ils 18 de schaner 1873;

Redactors: Prof. J. A. Disch, Cus. naz. Dr. Arpagaus e adv. Alex. Balletta.

12. «*Il Patriot*» (Cuera)

Gas. liberala.

Compara naven dals 24 de december 1874 —
ils 14 de schaner 1882.

Fundatur: Alex. Balletta, Caflisch, Capeder, prof. Muoth, pres. Parli e cus. guv. Steinhauser. (vegl) — Redatur: Ina direcziun. Redatur dil feuilleton: prof. Muoth ed Alex. Balletta.

13. «*Il Sursilvan*» (Cuera)

Gas. liberala.

Compara naven dals 6 de schaner 1883 — ils
29 de december 1891.

Redacziun: Ils umens dil «Patriot». Collaboratur: prof. Muoth, Alf. Tuor e M. U. Cavelti.

14. «*Il Grischun*» II. (Cuera)

Gas. liberala.

Compara naven dals 22 de december 1905 —
ils 29 de dec. 1916.

Redatur: Hs. Erni, Trin.

15. «*La Casa Paterna*» (Cuera, Tusaun)

Gas. protestanta (liberala).

Compara naven dal december 1920 entochen
sil di ded oz.

Redacziun: Ser P. Cadonau e scolast S. Loringett.

* * *

Per porscher ina survesta completa sur l'entira publicistica sursilvana menzionein nus aunc la litteratura periodica, senza tractar quella pli detagliadamein.

I. Las Seras d'unviern. (I) Fegls per promozion della scola e dell'agricultura. Comparidas dals 18 de november 1866 — ils 3 d'avrel 1867. Stampai a Glion tier Volmar e Manetsch. Redacziun: J. A. Deplazes, scolast, Surrein.

II. Il Novellist. (In Fegl periodic per las familias romontschas.) Il Novellist compara duas gadas il meins; mintga numer 16 paginas. El vegn stampaus a Cuera tier Pradella e Meyer. Redacziun: Prof. G. A. Bühler. El ei compariu dals 10 de schaner 1867 — ils 23 de december 1868. Il Novellist ei la scartira belletristica che dueva gidar a promover l'idea della fusiun dils dialects romontschs. Quellas duas annadas representan ina gronda lavur. El novissim temps han entginas novellas de Bühler ch'ei da siu temps comparidas el Novellist survegniu in niev vestgiu.

III. Annalas della Societad Rhaeto-Romanscha.

Comparan inaga ad onn en fuorma de cudisch. Naven da 1886 entochen oz ein 42 volums compari. Las Annalas compeglian lavurs en tuts dialects romontschs. Ellas cuntegnan era bia bunas lavurs en lungatg della Surselva.

IV. Nies Tschespet. (I)

Biblioteca Romontscha edida da Dr. C. Decurtins. Comparius 1891 e 1892. Cun l'ediziun dil Tschespet vuleva Dr. Decurtins procurar al pievel buna lectura, per in modest prezi. En emprema lingia duei el purtar caussas indigenas e pér lu il meglier ord la litteratura d' auters pievels, tenor il principi: mo il meglier ei per nus bien avunda! El Tschespet de Dr Decurtins eis ei compariu: I. Il viadi a Jerusalem digl avat Jacob Bundi 1591. Elaborau da Florin Berther. II. «Fabiola» translatau da M. U. Cavelti.

V. Las Seras d'unviern. (II)

Lectura populara romontscha, publicada per commissiun della Lud. Sozietat Grischuna de Cumin-Etel e della Lud. Sozietat Raeto-Romontscha.

Las Seras d'unviern ein comparidas mo 1893. Ellas havevan la medema fin e mira sco il Tschespet. Procurar al pievel lectura populara per in fetg modest prezi (50 raps il cudisch). Igl emprem e davos volum cuntegn las novellas: «Mariona» ed «Il Scheiver de Cresta» da G. H. Muoth e 3 historiettas da A. V. Sprecher translataas da Alex. Balletta: «Veglias historias ord Pompalusia». Schebi che la commissiun empermetta de dar ora onn per onn in cudischi, sche stat ei tier quel.

VI. «Igl Ischi».

Organ della Romania (Societad de students Romontschs). Dall'entschatta 1897 entochen 1907

ei la redacziun en mauns de Dr. C. Decurtins. Dapi lu entochen 1927 ha prof. Dr. Tuor redigiu igl Ischi. Cun quest' annada e vinavon vegn prof. Dr. R. Vieli a redeger el. Naven da 1897 entochen quest ein 22 annadas comparidas. El decuors de quels onns ha la Romania prestau stupenta lavur. Prendei e legi ils Ischis! Ils commembers resp. ils abonnts digl «Ischi» ein dapi in decenni carschi ad in crescher. Ils 4 emprems onns eis el vegnius stampaus ella stamparia dil «Basler Volksblatt». Da 1900—1908 tier J. Casanova a Cuera e dapi 1908 resp. 1909 ella stampa romontscha de G. Condrau, Mustér. Possi igl Ischi dacheudenvi comparer mintg' onn.

VII. Il Pelegrin. (Amitg della casa cristiana.)

Quel compara nuninterruttamein naven dals 26 de schaner 1900 entochen sil di ded oz, 16 paginas. Il Pelegrin ei vegnius fundaus da redactur G. Condrau p. m. e da rev. P. M. Carnot. El compara inaga il meins ord la stamparia de G. Condrau. Duront 25 onns ha nies aultstimau poet e sribent P. M. Carnot redigiu e per gronda part scret sez il Pelegrin. Dapi 5—6 onns ei Sur C. Fry, ina capavla forza, vid la redacziun. Il Pelegrin ha exequiu en biala moda e maniera siu program e purschiu alla casa cristiana romontscha, buna litteratura e lectura religiosa ed educativa. Dapi 3 onns dat Sur Fry aunc ora la «Sancta Maria», sco supplement dil Pelegrin per mummas e giuvnas.

VIII. Nies Tschespet. (II) Naven da 1921 entochen oz.

Cudischets per il pievel edi dalla Romania. Redacziun: Dr. G. Cahannes. Cun l'ediziun dil Tschespet, ch'ei comparius onn per onn en regla, ha la Romania vuliu realisar il plan de Dr. C. Decurtins e porscher al pievel romontsch buna ed adattada lectura. «Quels cudischs han el senn ded unir il niev ed il veder.» Nies Tschespet ha gia purtau veder e niev e vegn egl avegnir a far enconuschents nies pievel culs products de nos poets e scribents contemporans v. d. culla litteratura romontscha originala. Il Tschespet ei in cudisch ch' il pievel legia bugen.

IX. Cronica Romontscha.

Organ dell' Uniun romontscha de Cuera. Ella ei comparida l'emprema gada calonda mars 1922. Ils dus emprems onns 1922 e 1923 compara ella duas gadas ad onn, 16 paginas. 1924 eis ella buca comparida. Naven da 1925 e vinavon entochen oz compara ella sco supplement della Gasetta Romontscha. Dapi lu compar' ella 4 gadas ad onn. Redacziun: Giusep Demont. Ils emprems dus onns eis ella vegnida squitschada a Cuera ella stamparia dil «Bündner Tagblatt»; dapi 1925 a Mustér. La Cronica redigida cun grond tschaffen e premura ha la honorifica finamira d'esser (naven da 1922) e de daventar cul temps la bibliografia romontscha. Tgei gronda muntada ch'ella obtegn, sa

in e scadin s'imaginar, il qual ei enconuschents e s'occupescha cul studi dell' historia.

Dapli comparan en lungatg sursilvan 3 calenders.

1. *Calender Romontsch*. Edius dalla redacziun della «Gasetta Romontscha» sut cooperaziun d'engins amitgs dil pievel. Compara dapi 1860. Stamparia Giusep Condrau Mustér.

2. *Per mintga gi*. Calender popular per las valladas renanas. Edius dall' Uniun Renana. Compara dapi 1922. Stamparia Bischofberger e Hotzenköcherle.

3. *Il Glogn*. Calender dil pievel. Compara dapi 1927. Stamparia Moriz Maggi artavels Glion.

